

Приповетке: књига друга, 1939.

Садржај

Напомена приређивача

Мртви живот

Беспуће

Бадње вече

Сентиментална авантура Андрије Тадића,
професора математике

Обична прича

Анархиста

Мутна прича

Сентименталне белешке

821. 163.

41-32

288 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 288

ВЕЉКО МИЛИЋЕВИЋ

ПРИПОВЕТКЕ

||

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КЊИГА 286
КОЛО XII

ВЕЉКО МИЛИЋЕВИЋ
ПРИПОВЕТКЕ

II

БЕОГРАД
1939

ВЕЉКО МИЛИЋЕВИЋ

ПРИПОВЕТКЕ

КЊИГА ДРУГА

СРЕДИО
Ж. МИЛИЋЕВИЋ

БЕОГРАД
1939

Шрб. Ср.
42775

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА

Уз другу књигу приповедака Вељка Милићевића у издањима Српске књижевне задруге извесна објашњења су неопходна.

Временски, по своје постанку, приповетке које улазе у ову свеску старије су но оне објављене у 220 књизи XXXIII кола. Све оне иду у рани период књижевног стварања Вељка Милићевића. Та чињеница, као и чињеница да је њихов писац умро пре десет година, учиниле су да се у рукописима поднесеним за ову књигу појаве извесне тешкоће које, на први поглед, нису ни тако мале ни тако незнатне. Па ипак, пажљивијим прегледом, затим жељом — у овом случају умесном и оправданом — да се до краја поштује последња и очигледна воља самога писца, те тешкоће се смањивале и нестајале.

У чему су оне биле? Један пример: приповетка »Мртви живот« објављена је у »Српском књижевном гласнику«. Пошто је била дужа, почела је да излази у свесци за 1 новембар 1903, а завршена је у свесци за 1 јануар 1904 године. У рукописима поднесеним Српској књижевној задрузи за ову књигу налазила се једна нова версија »Мртвог живота«. Писана Вељковом руком, она на крају има забелешку, опет његовом руком, *Загреб*, 1903; и *Београд*, 1910. Очигледно, сама

ова ознака даје историју једне и друге версије. Али разлика међу њима није само временска. Она је захватила и облик и садржину, и у толикој мери, да друга версија у ствари представља једну нову приповетку.

Шта је ту требало радити? Књижевна вредност једне и друге версије, поред очигледне воље писца, били су најпоузданије мерило и најбољи путоказ. Кад је, 1903, написао прву версију, објављену у »Српском књижевном гласнику«, Вељко Милићевић је имао седамнаест година и био је »најмлађи сарадник којег је икада овај часопис имао«. Поред све невероватне озбиљности предмета, та версија одаје млада и неискусна писца и обилује невештинама које се односе и на садржину и на форму. Године 1910, Вељко Милићевић помишља да објави своје приповетке у засебној књизи. Као човек, он је зрелији; као писац, он је искуснији и поузданији. Прегледајући поново »Мртви живот«, он увиђа све његове мане. Зато га прерађује из основа. И одиста, књижевно, нова версија је много боља. Композиција је скоро беспрекорна. Нестало је развучености и тапкања у месту. Све је живље, одређеније. Нестало је стилских лабавости. Нема више неукусних и изразито младалачких »смелости« и »слобода«. Нова приповетка је двапут краћа и трипут боља. Не објавити њу значило би издати писца; још горе, то би значило учинити тежак грех према човеку који се сам више не може бранити.

Па ипак не треба мислити да је прва версија незанимљива. Напротив. За свакога ко би желео да се упусти у развој и напредовање Вељка Мили-

ћевића, она је просто драгоценост. Поред онога што је горе речено, она садржи, и прилично наглашену, прву идеју о човеку без корена. У другој версији ње је нестало. Разлог је потпуно јасан. Кад је писао другу версију »Мртвог живота«, Вељко Милићевић је имао пред собом »Беспуће«, велику новелу у којој ће та мисао о човеку без корена бити главна и једина. А он није хтео да се понавља.

Слично је и са осталим првим његовим приповеткама које улазе у ову збирку. Разлике које се буду јавиле између облика у којем се овде штампају и онога у којем су први пут штампане, постале су на исти начин као и у случају са »Мртвим животом«. Оне су, наравно, каткад веће а каткад мање. Али увек такве да одлучно говоре у прилог версији које се овде објављују.

Занимљиво је — и то је представљало последњу, нимало велику тешкоћу — да су све приповетке које се овде објављују (све, изузев »Беспућа«) Вељковом руком превођене из првобитног јужног, ијекавског, у источно, екавско наречје. То превођење из једног у друго наречје захватило је у свима приповеткама сва она места у којима говори писац; разговори које воде поједине личности које се описују остали су непромењени.

Шта је овде требало учинити? Приређивачу се чинило да се и ту мора поштовати последња воља самога писца. Кад се Вељко Милићевић, спремајући рукописе за штампу и исписујући их својом руком, одлучио да они буду у екавштини, није јасно који би то крупан и одлучан разлог говорио да не буде тако како је он желео.

М.

ПРИПОВЕТКЕ

II

МРТВИ ЖИВОТ

I

Тренутно се утиша врапчији жагор малобројне деце која су пре времена стигла у школу, кад се на вратима показа господин учитељ. Деца га поздравише наглим устајањем, при чему је било обарања буквара и по које писанке, док се са праском разби једна таблица.

Он им даде, немарно, руком, знак да седну.

Деца, дигнувши срушене ствари, уз полушапат, збише се поново на своја стара места у неколико клупа — остале стајаху празне — око велике гвоздене пећи у којој је буктало неколико пањева, док господин учитељ лењим, или боље, уморним и одмереним корацима иђаше према своме столу.

Кроз замрзнуте прозоре, подељене на ситна оканца, да их бура не поломи, назирала се густа мећава и чули звиждуци и хук буре.

Од времена на време, отвараху се врата и на њима се помаљала боса деца, са забриделим лицима и са црвеним озеблим ногама, с црвеним капицама под пазухом и торбицама у руци. Док једна улажаху, кроз отворена врата се видела друга у ходнику како су поседала на под и изувају мокре опанке, натикаче и чарапе, и слажу поред зида, а црне хаљинице вешају на клинове. Млазеве воде теку из обуће и вијугају се по храпавом камену и плочама ходника, правећи уснут мале барице.

И доскора, после кратке молитве, деца се савним заборавише и не обраћаху више никакву пажњу на господина учитеља; чуо се само жамор њихових гласова и њихово несташно кикотање; и тек кад би отишли превише далеко, задирујући се међу собом, и расплакали којег малишана, тада је с учитељевог стола долазио један глас, благ и озбиљан, који би их опомињао.

Готово сва деца била су из места, пошто ђаци из околних села не долажаху зими школи, због студени и намета. Окупљени овде око гвоздене пећи која их грејаше родитељском топлином, они су волели те зимске дане кад се није предавало ни испитивало, пошто их је било мало; кад је било у школи тако пријатно и топло, далеко пријатније него код куће, око огњишта, где бура пробија кроз брвна и проноси кроз читаву кућу децембарску студен.

Овде су они причали догађаје свога малог живота, весели и задовољни, сањајући о Божићу и празницима што долазе; о лепшим данима кад ће ударити југовина и кад ће се моћи клизати, грудати, правити људе од снега; кад ће одјекивати цело село од њихове несташне цике; кад ће груде снега пролетати пролазницима мимо ушију; или кад ће из које куће изићи нека љутита жена и потерати их каквим прутом или граном, јер су јој јуче ударили дете. Нису биле заборављене ни нове ласте које ће доћи; оне исте ласте које су изгледале тако тужне што их остављају, њих и своја гнезда која је бура већ одавно разнела; које су се пре поласка скупиле и облетиле, у неколико махова, стари црквени торањ, као да чине неки завет, и некако тешко отргле од звоника, винуле се у даљину и ишчезле иза брда.

Праскају пањеви у пећи и ври овај дечји живот као кошница, али ово безбришно и разгаливо расположење не само што не утицаше него ни не привлачаше пажњу њиховог господина, Дамјана Дамјановића, учитеља на једноразредној пучкој

школи. Његове рођене мисли биле су га као снежна мећава, и он се смрзаваше под њиховим тешким и студеним наметом.

И зато поднимљену главу у руке стреса од времена на време; прелази руком преко чела као да с њега скида лед и мраз; провлачи прстима кроз косе, па се онда поново наслања на лактове, док се опет залеће на њега бура мисли.

Ту, испод слике Христове распећа које као да опомиње да је живот страдање; за овим истим столом, испуцаним и сточеним од црви, провео је он десет година свога века; десет година свога учитељевања радио је он у овој соби са простом бојом премазаним и одавно расклиматаним клупама у које су урезивала, ножићима, деца своја имена чим би научила азбуку, као што су шарала по старим, прљавим зидовима, повешаним сликама из зоологије, ботанике и тако даље. Али колико се ствари изменило од онога дана кад је први пут сео за овај сто, до данас!

И тих десет година, како су прошле брзо, перфидно и нечујно, да не оставе ништа за собом, до осећање горчине и празнине.

Кад је први пут седао за овај сто, колико беше одушевљења у његовој души, као да су у њој избила и прокључала сва врела; колико снаге и полета; осећаше се као неки апостол, и чинило му се да му мисли имају крила. И све то одушевљење сурвало се у неповрат; снага и полет су малксали; врела пресушила, а крила се саломила; вера, велика, света и лепа вера коју он имађаше у себе, сагорела је у сумњи. Само што се коса коју он немарно чешљаше, проредила; око слепоочица пробила седина, а испод танких брчића урезало искуство две боре које се губљаху у реткој, малој бради. И само што су црви још више источили његов сто. Исто тако, можда још горе, источили су неки страшнији, прождрљивији црви његову душу.

Узалуд он тражаше по својој памети разлог како и у шта је он истрошио самог себе, узалуд покушаваше да уђе у најскривеније кутове своје душе, и да тамо нађе одговор, а, можда, и оправдање. Он је био од оних који су желели да оставе једну бразду за собом, да једнога дана могу да се поносно окрену и да виде са задовољством резултате свога рада.

И његово се сечиво иступило, а по пољима у која је он мислио да баца плодносно семе, ницао је коров као и пре њега; и сада кад се он труди и тражи да ли се не види, макар где, какав видљив знак његова настојања, он осећа како с муком пролази кроз ту непрокрчену шикару и како му се оштро и црно трње усеца у дланове и у душу. Испуњен сазнањем како нестаје снаге у њему, како у њему малаксава и тело и воља, он осећаше да не може и не сме више надати се да ће икад живети једним животом који рађа нове клице и нове животе. И он назва свој живот, у једном часу огорчења и болне ироније, мртвим животом.

Па, као гоњен нечим, диже се и стаде да се лагано шета по соби између раздвојених клупа.

II

Младост му је била магловита и туробна као какав јесенски дан.

Сетио се мале варошице у којој се родио; калдрисане главне улице којом је пролазио за школу, и малих сиротињских уличица на крају вароши, са широким даскама ограђеним, прљавим авлијама, по којима се шетала живад. У таквој једној кривој уличици, с изгледом на малу и змијуласту реку са зеленим и облим обалама, била је мала, ниска и тесна кућа где се он родио, као и његова остала браћа и сестре.

И он у памети стаде да ређа све појединости и ситнице по кући и по дворишту, почимљући од

идиотских, прилепљених слика по зиду, па до старе мачке која се вукла по кући и по авлији.

Како се он бојао њезиног маукања које параше мрак и вређаше уши, уносећи грозу у детињу душу!

Пред очи му изиђе слика његове матере: малог, мршаваг и вижљастог чељадета, заогрнуте и обавијене око тела тамноцрвеном великом марамом која се везивала на леђима, и увек с црним рупцем на глави. Она је непрестано била у послу, и њезин муж и сва деца — а било их је доста, и сувише — легали су, а она је још остајала да ради, макар и за сутрашњи дан. А ујутро, опет, она би устајала пре свију, немајући никад довољно времена да се људски одмори, и сва би се већ сатрла послом, пре него што би сви поустајали.

Док његов отац беше сушта противност матери. Он је био подворник код неког уреда, и већ у годинама кад га је Дамјан почео памтити црвена лица и подбулих очију, крупне главе и снажна брка. Волео је друштво и вино; за кућу се није много старао; и сву бригу како да се породица издржава, остављао је жени; мрштио се, љутио и претио кад би она почела јадиковати како он много троши.

Мати је радила све послове што је могла и знала: насађивала је живад, продавала јаја, глачала рубље господи по варошици. Она је почела да се жртвује за кућу од првог дана своје удаје, и њезини напори су били све већи са децом која су придолазила. Толики посао и рађања сатрла су њезину снагу, и она је изгледала много старија него што је у ствари била.

Са својом браћом — било их је још четверо живих осим њега; једна сестра коју је запамтио, умрла је, док је он био још мали, од сушице — није се много дружио. Сви су били старији и јачи од њега, и нису жалили да покажу над њим ту своју надмоћ. Он је био слабији, нежнији и осетљи-

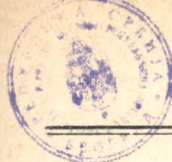
вији, плакао је за свашта, и болело га је и било му је криво што се браћа туђе од њега.

Једина мати га је највише волела; он је био њезин мезимац, последње дете које је она родила у данима непрестане бригае, муке и невоље. Осећала је да јој је он некако најближи, управо само њезин, као да није дете свога безосећајног оца и брат остале деце њезине која су одлазила раним јутром од куће, долазила на ручак, и онда опет одлазила да се врате касно у вече. Мали Дамјан се само врзао око ње, наслањао своју главу на њезино крило, и она га миловала кад није имала посла или кад је могла да уграби који слободан тренутак.

Отац га је готово презирао због његовог тобожњег мекуштва; говорио да се, на жалост, угледао на мајчину породицу, на једног Дамјановог ујака који је отумарао негде у свет, у Америку, и тамо ишчекао без трага и гласа. Прорицао му је исту, а можда још гору, судбину, што би редовно матер расплакало. Онда је осипао прекоре на жену што мази децу, да се тако не поступа с децом, и да се тако деца рђаво васпитавају. И тада би увек, ма за какову ситницу, отпасивао кајиш и истукао Дамјана; начинио се љут и отишао у крчму, док би Дамјан горко плакао у којем куту, а мати око њега, тешила га, мазила и миловала.

Његова браћа већ су била поодрасла, док је Дамјан још ишао у основну школу. Тројицу од њих сместио је отац у писаре, да постану сеоски чиновници. Четврти је, после одслуженог рока у војсци, тамо и остао, дотерао до стражмештра и био понос очев. Дамјанов отац не пропушташе никад да га не спомене у сваком разговору; у кући је била велика његова слика с уфитиљеним брковима, косом почешљаном и раздељеном код берберина, и некаквом спомен-медаљом на прсима.

И кад је Дамјан свршио основну школу, настаде у кући питање шта да се ради с Дамјаном. За какав занат изгледао је преслаб, и отац, као да

му чини неку милост, снисходљиво и слежући раменима, рече да ће покушати да и њега смести негде за писара, и ако му Дамјан не улеваше велико поверење да ће напредовати у тој каријери.

У томе часу, оно мало створење које се никада не противљаше вољи свога мужа, Дамјанова мајка, на мужевљево велико запрепашћење, усуди се да се успротиви, — истина, благо, али било је неке одлучности у њеним речима, као да оно што она жели да се учини Дамјану, има да буде наплата за њезино толикогодишње аргатовање. Она није хтела да и ово њезино дете буде као његов отац, као његова браћа, да дише исти ваздух, да говори исти канцеларијски језик као и они.

Па пошто је требало да изиђе с предлогом на среду, она исправи ону вечно погнуту главу и рече, кратко и одлучно, да она жели да Дамјан настави своје школовање.

Дотле је Дамјан седео крај прозора, с очима упртим у земљу, зебући и страхујући како ће се све ово свршити. И он је желео да иде даље у школу. То му даде храбрости кад виде како мати храбро заступа његову ствар, и како не обара очи пред оцем.

Отац се, просто, згрануо и, после, стао да виче и да се љути. То је била као нека завера против њега, као да он није господар своје куће! И онда је говорио о трошку, као да он није расипао свој новац по свима биртијама, остављајући издржавање куће жени и деци. Па онда, доказивао је, питајући »шта, ето, фали њему и Дамјановој браћи?» И позвао је преда се Дамјана који се плашљиво одазвао његовом позиву; отац га дохвати за једну руку, обрну га с десна на лево и с лева на десно, загледа му у лице и у очи, као да га никада дотле није видео, и онда га гурну презриво на страну. На крају крајева, ко може њему да докаже да је овај деран и за школу? Ако је он досада добро учио, шта може бити после? Ето, онај Јово њиховог првог комшије којег

је пандур Илија неки дан отерао у затвор ради крађе неких јабука, ишао је три године у први разред гимназије, па увек други или трећи ред! И кад су га после дали на занат, било је касно: утувили детету у главу неко господство, и мајстор морао да га најури; кажу, чак, да је већ почео да дира и у мајсторову кћер! Стари то говораше као да је био уверен да ће се нешто исто тако десити и Дамјану: и неуспех у школи, и терање од мајстора са заната, и дирање мајсторове кћери, и крађа јабука и »решт.«

Еј, онога тамо на зиду, с уфитиљеним брковима, и са рукама, у белим рукавицама, наслоњенима о сабљу, требао је он да да у школу, у »кадетшул«; данас би већ био капетан, па да свима сване сунце; и ко зна, тај би онда сигурно могао да покуша — ту он опет, не верујући, слеже раменима — да даде овога дерана на школе. И он уздисаше, не могући да се утеши што је толико згрешио према оном детету, татином сину.

Али како мати не попушташе, уверавајући му жа како он неће ни осетити Дамјаново школовање, обећававши му да ће двапут више радити него дотле, — на велико Дамјаново чудо, отац попусти и приволе.

Онда, одобровољен, призвао је поново Дамјана, пољубио га службено и достојанствено у чело, саветовао га да буде добар, и говорио како он пуно за њега жртвује, и не жали да жртвује још више. Дамјан, у томе часу, мишљаше на његов кајиш.

Па пошто је од жене заискао форинту, и ова му дала две без и једне речи, стари оде у биртију да пије.

А мати привукла Дамјана к себи, љубила га дуго, и крадом брисала сузе.

И тако се Дамјан уписа у грађанску школу, а после ове у препарандију.

III

Златно, блажено и наивно доба снова и младости кад живот изгледа тако прав, лак и раван! Кад се живот откривао пред њима замамљив и насмејан! Кад су мислили да се може живети у идејама и од идеја! Кад је сваки дан рађао нове планове! Па сањарења у сумраку, која и нехотице предсказују да ће цели њихов живот бити лутање кроз сумрак!

Они не сневашу да постоји нешто што се назива искуством, и што се мучно стиче, и скупо плаћа: искуства су боре душе. Колико лажи и перфидности беше скривено у томе на око ведром животу, и са колико злобе ће он са својим свирепим клештима да откида илузије и комад по комад њихова срца!

Шта би он данас дао да може још једном да проживи та свечана расположења, пуна апостолске вере и неодржаних завета!

Како су им чаробно звониле речи: сићи у народ! Да, сићи у народ, спустити се до сељака, пружити му руку пријатељства и помоћи му, просветити му разум, улити му самопоуздања и свесности самога себе, дићи га економски. И они су горели од нестрпљења кад ће доћи ти светли дани рада, кад ће они бити духовне вође тога малог света, за чије добро они мисле да утроше оно што је најбоље у њима.

Зар може бити већег задовољства него гледати како полако испред њих пролазе генерације које су они моделирали својом руком, и које их благосиљају?

И кад су први пут једних ферија, пре него што ће свршити школе, сишли у народ куда су били кренули пуни одушевљења, они су се једва усудили признати при повратку да су разочарани.

Па и то прво њихово разочарање још је увек било блиско илузији, кад се упореди с оним што их је доцније чекало у животу. Оно је било само

као нека далека слутња, и они су се тешили и корели у исти мах, говорећи како су свој посао и задатак узимали сувише лако, — и уверавали се и заклинали да ће у свој рад да уложе још двапут више енергије и племенитог заноса него што су мислили да учине.

Златно, блажено и наивно доба снова и младости кад живот изгледа тако прав, лак и раван!

Болело их је оно велико и несакривено неповерење са којим их је сељак срео у првом њиховом додиру. Оно је извирило из дубине њихових угаснутих очију, као да не долази из дубине душе једног човека, већ читавих генерација. А било је потсмеха и грубих шала на њихов рачун. »Шта хоће ова деца од нас?« читали су они на њиховим лицима, или: »Млади сте ви, децо; то ће вас проћи; и ви ћете постати као други!« — у најбољем случају. Наилазили су и на немар, и на равнодушност, а каткад, и на једну скривену мржњу.

Тек доцније, кад су сишли у живот, они су схватили разлоге ствари, и тада им је све постало јасно. Сељак им је наличио на једну изморену животињу коју су салетили пси са свих страна и коју гоне без одмора, од јутра до мрака, од мрака до јутра, сви спремни да јој учине зло. И пошто је лакше гонити него бити прогањан, велико мноштво између њих придружило се гониоцима.

Тако је већина њих започела свој нови живот.

А они остали пришли су им у току времена и нису дали да их њихови увиђавнији и практичнији другови дуго чекају.

И они се подругљиво смешкаху кад мишљаху на оно златно, блажено и наивно доба снова младости кад живот изгледа тако прав, лак и раван.

IV

Дамјан Дамјановић и не примети кад се отворише врата кроз која се промоли млада, чупава женска глава и викну као с неким прекором:

— Зар ти не мислиш данас ужинати? Подне је давно прошло.

Он се трже, подиже главу и погледа уплахилено око себе, сав бунован, као човек кад га ко год изненада тргне иза сна.

То је била Мара, његова сваст, која га је опомињала да је време јелу.

— Сад ћу ја, — рече он немарно, али још остаде седећи, тек што рече деци да ужинају. Весело се деца разлетеше по своје торбаке и стадоше да из њих ваде суви јечмени хлеб.

А њему се не иђаше никако на ручак. Његова несрећа може само да се подвостручи, гледајући туђу, — гледајући како се, већ једанаести месец, његова жена Бојана бори и отима од смрти, и како из дана у дан приметно нестаје. Та њезина болест правила га је још узрујанијим и нервознијим, и бацала је још више сенке и још више мрака у његову душу.

Зато је он често пута, долазећи до врата њезине собе, застајао неодлучан, немајући храбрости да ухвати за кваку. И онда би стезао срце и нагло отварао врата са одвратношћу човека који се свесно и намерно сурвава у провалију.

У часовима кад би се прибирао и долазио к себи од мисли које су га мориле, он пребациваше себи и прекореваше се ради извесне равнодушности коју показиваше према патњи свога друга. Далеко од тога да би он био сасвим немаран према овом слабом створењу чије груди кидаше кашаљ дан и ноћ, — не, — али он осећаше да јој је посветио довољно пажње, а неизмерно мање него што је она заслуживала. Као да је постојала нека суревњивост између његове несреће, оне праве, — између његовог рођеног страдања, — и несреће и страдања његове жене које је остало за њега вазда више или мање туђе. И он се од времена на време стидео ради тога свога егоизма у страдању и ако већ није могао да слије оба бола у један, он разумеваше колико је ружно од њега

да сматра болест своје жене као једно излишно зло и једну нову и непотребну пакост живота према њему.

Па и ако не осећаше никакву глад, он се диже, више реда ради, да не растужи и не озловољи жену, а нарочито сваст која се, уза сав посао код своје куће и своју децу, толико жртвоваше око неговања своје сестре. Он се присили да узме што мирније лице и да изравна боре на челу, да узмогне, колико толико, избећи њиховим питањима и испитивалачким погледима.

И овога пута, он осети у себи мало устезање кад се приближи соби одакле се чуо кашаљ, али се брзо савлада, тек што му срце јаче закуца.

У лице га удари мирис лекарија и устајали ваздух слабо или никако ветрене собе, све то појачано врућином сувише загрејане пећи.

Из једног кревета провиривала бледа и измучена глава болеснице и једна танка рука.

На столу прекривеном шареним столњаком, пушио се мршав ручак. Мара је седела и јела, не могући дочекати Дамјана.

— Фала Богу, једва једанпут, — рече Мара прекорно, намеравајући да настави.

— Маро! — чу се слаби и истањен глас болеснице, у којему је било толико молбе да остави започета пребацивања, — да ова одмах ућути.

Дамјан Дамјановић не рече и не одговори ништа, седе и поче јести силом. Неколико залагаја, и његов ручак је био готов.

Мара хтеде да поново нешто каже, али је пресрете Бојанин поглед који јој опет пресече реч. Она мало љутито устаде и оде болесници, помажући јој да узме неки лек.

Дамјан Дамјановић је несвесно праћаше очима које се вратише преко сиротињског намештаја, распарених столица, рђавих слика, избледелих фотографија, — али на што су се очи највише спотичале, то су биле стотине лекарских бочица, с црвеним етикетама, по столу, на прозору, крај кревета,

на ормару, по свима ћошковима собе, — сведоци дуге болести и мучења. Још да је било лако доћи до њих, зими кад путеви постају непроходни!

Он измаче столицу од стола и хтеде да седне према прозору, па се покаја. Зар опет да јој не каже ниједну реч? Зар да опет лаже и да се прави како не види толике погледе који моле и преклињу за једну добру, пријатељску и љубазну реч? Зар да јој сасвим одрекне ту једину утеху и весеље у очи смрти? Он зна врло добро колико се она радује као мало дете кад јој он каже какву најситнију пријазност. Тада њезино око засија поново чудним сјајем и у њој се види нада на живот.

И кад Мара оде да изнесе остатке ручка у кујну, он приђе Бојанином кревету и упита је добрим и благим гласом:

— Како ти је? Је ли ти данас боље?

Она се окрете према њему, сва обрадована, готово срећна да се њезина стрепња није испунила да ће њезин Дамјан, и овога дана, отићи као што је и дошао, без иједне речи. Како јој је? Њој се чинило да јој се повраћа снага и живот, чим јој се повраћала Дамјанова љубав. Колико пута би њезино пригушено јецање, ноћу, будило Мару, уморну од посла и жељну сна. Ова би устајала, намештала јој јастуке, давала јој лекарије и питала је полугласно:

— Боли ли те, Бојо?

Она би, окрећући главу у страну, одговарала:

— Боли, ох, боли!

Али то није био физички бол који ју је мучио: друго нешто, свирепије од телесног бола, њу је пекло. Њезине сузе нису текле ради груди, изломљених од кашља, ни ради изнурених удова од дугог лежања. Док би се чуло снажно и правилно Марино дисање, дотле се она трудила, издижући лагано и са муком главу, не би ли могла разабрати да ли и он, тамо у другој соби, спава? Али не, он обично није спавао; до ње би допирало како се он дуго преврће у кревету, пре него што се све уми-

ри. Дуго би мислила и трудила се да погоди зашто он не спава? Он је постао, у последње време, толико повучен и тако чудан да га више није могла никако разумети. Заборављао би да јој каже и добро јутро и лаку ноћ. Па инстинктивно осећајући у моментима да ће умрети, њој је бивало још теже и падало јој још мучније што је Дамјан тако мало марио за њу. И онда се чак помало привикла на такво његово држање или, боље рећи, трудила се да се привикне, пуштајући се болести, не марећи ни да живи ни да умре.

Или би се тешила да је то тек само неко тренутно, дневно расположење његово, нешто што ће га проћи, — и да ће он сутрадан постати њезин стари Дамјан, из њихових ранијих срећних дана. Па и ако би је нада обмањивала, она се уљуљкиваше сутрадан још упорније у исту наду. И зато је овога дана, крадом и са страхом, погледала, зебући да ће и овај дан проћи као и остали, и нека зима би јој прожимала цело тело. Она је већ била спремна да прегори ново разочарање и кад се Дамјан дигао са столице, њој се учинило да је пошао ка вратима. И зато се двоструко обрадовала кад виде да се преварила; њезино лице расу се крвљу кад га угледа где седе на крај њезина кревета; срце јој задрхта кад чу његову добру и топлу реч: чињаше јој се тада да се враћа један ехо и један рефрен среће из далека.

Као што јој изгледаше да јој се враћа здравље и младост с њезиним Дамјаном, тако јој се врати и глас, не више онај глас истанчан кашљем и изломљен боловањем, већ неки други глас, сигуран, звонак, да се и она сама изненади кад га зачу, као да говори неко други, а не она. И са гласом, она нађе и једно обиље речи као да се труди да надокнади вишенедељно ћутање, као да се боји да се те ћутљиве недеље поново не поврате, и она хита да се и за њих изговори.

Увераваше га да јој је добро, и заиста, у томе часу није лагала да му угоди; њезина душа

била је толико задовољна и срећна да није могла да води рачуна о телу и његовим боловима. И онда онако, како већ жене умеју да управе питање а да не изгледа питање, запита га како је њему; да ли је и њему добро; да му није случајно зло, јер га стално види замишљеног и суморног. Он се бранио и извињавао толиким бригама. Како да буде расположен, кад је она, ето, болесна!

Она не скидаше с њега своје од болова као смањене очи у којима се палио полако један сјај. И упрвиши још јаче те оживеле очи у његове, са гласом који мало задрхта, она запита:

— То је, дакле, ради мене?

— Ради тебе, Бојо, — одговори он брзо, подигнувши мало глас и осећајући да лаже.

Би му непријатно ради тога у први мах и криво на самога себе, али кад осети како њезина рука грчевито стегну његову; како се њезини од болести омекшали прсти уплићу у његове; кад му та рука саопшти све узбуђење које је у њој изазвао његов одговор; кад схвати колико јој је тиме учинио добра, и он се разнежи и учини му се као и да његово срце јаче и брже закуца.

Мара се задовољно зачуди кад их, на своме повратку, нађе у добром и интимном разговору, као што их није одавно видела. Њезини образи за-сјаше се, као да је њу захватио један мали одсјај Бојанине среће: и она се наслони на ограду од кревета и пусти се с њима у разговор и у шалу. И за час се ова мала собица испуни нечим веселим и пријатним, као да је њом прошао дах новог живота који својим крилом отискује смрт, болове, суморност и досаду.

И Дамјан Дамјановић трудио се да се покаже што љубазнији према својој жени, желећи да поправи што је пропустио; и готово се радовао, осећајући како све те ведре и добре речи јој говори, сада долазе искрено и непосредно из срца. На њезином лицу могао је читати захвалност; она

му је већ давно опростила проплакане сузе и немирне ноћи, чак и не мислећи више о томе.

Па кад су казали све што су имали да кажу и кад су заћутали, они су још и опет били задовољни што осећају једно друго поред себе. Кад Дамјан Дамјановић погледа на сат, он се зачуди што је време тако брзо прошло. Он хтеде да пође, али га она поново привуче и задржа.

— Остани још мало, — рече она молећи. И гледаше га непрекидно; њене очи чудно упијаху његов лик, као да желе да га што дуже задрже у зеницама.

Кад се он, после неког времена, поново диже, сагну се и пољуби је у чело, пре него што је могао извући своју руку из њезине, он осети на њој пољупце и сузе.

— Шта то радиш, Бојо? — рече он прекорно. И он готово отрже своју руку, и више побеже него изиђе из собе са осећањем кривца.

V

Био је узрујан. Шеташе немирно по школској соби и узалуд покушаваше да се смири: мисао се није дала зауздати, — бесна, дивља, необузdana вукла га је, ликујући за собом као авет, и он је морао слушати њено победничко клицање. И он јој се, на крају крајева, покори, приморан и побеђен, и пође за њом вратоломним стазама куда је и она лутала, спреман на нове болове и да се врати сломљен и изубијан.

Он се дуго у мислима задржа уз болесничино узглавље. Она, Боја, улажаше поново у његов живот, као да је већ једном из њега била нестала. И кад она заузе своје старо место у његовом срцу, њега поче мучити сумња да и он можда носи један део кривице што Бојана пропада; што није раније обратио пажњу на њезину болест; што је није боље пазео и боље неговао. Он се отимаше колико је могао, од тих пребацивања, напрежући се — кад

већ не може другачије — да бар фаталистички посматра ствари.

И он се још једном враћаше у оно доба кад је он први пут, у предвечерје једног раног јесенског дана, стигао у ово село, расуто по обронку једног брдашца, с кућицама које промаљаху из галеја своја накривљена слемена. Колико је снаге, младости, воље за животом, жеље за борбом, надћа и амбиција врело у њему, док одскакиваше на рђавом и сламом набијеном седишту дугачких сељачких кола која су скренула с главног друма на водом изровани и изједени сеоски пут. И док се коњи кораком пењаху уза страну, он пажљиво испитиваше и о најмањој ситници свога дремовног кочијаша који га, вероватно, не узимаше много озбиљно ради његове голобрадности. И како му срце заигра кад му кочијаш бичем указа на врху брдашца шарени сеоски звоник чије је црвенило местимице испрала киша. Ту је била и школа коју није могао да види од дрвећа.

Љубазно се јављаше сељацима који се склањаху у страну да кола прођу и који се окретаху и дуго гледаху за њим, погађајући ко то може да буде. И он се обзираше на ливаде у чијем се зеленилу белили косци и чули њихови гласни и груби подвици; на стрништа, начичкана сноповима сламе, по којима се штркљаху говеда за којима јураху деца, умирујући их својим звонким гласовима. За леђима му сеђаше сунце, сагоревајући у свом пламену врхове сурих планина. Однекуд се чуле монотоне дипле неког чобана.

На брдашцу је било окупљено неколико кућа око цркве: попов стан, школа, жандармска и финансиска касарна, биртија и кућа једног трговца, са још неколико, мало издвојених сељачких кућа. Још се и данас сећа: кад су кола стала пред биртију, бирташ, са засуканим крвавим рукавима, држаше јагње. Преко пута, примио је поздрав од једног жандара који је чистио пушку.

И зачас разнесоше деца по селу: дошао је нови учитељ.

Није стекао симпатије »интелигенције«. Они су инстинктивно осећали колико је тај младић различан од њих, и, ради тога, ако га нису мрзили, нису га ни волели. Касније, кад су видели како се он труди да се приближи сељацима; да често заступа сељачку ствар против *господе*, — односи се још више затегнуше. Почели су га и тужакати. Дамјан Дамјановић имао је ради тога мноштво непријатности. Али он се није дао.

У томе свему, изненада, једнога дана примети да се кроз његове мисли провлачи једна женска глава, са плавом косом и ведрим и веселим очима.

То је била Бојана.

И кроз његове младићске снове испуњене досад нејасним маштањима, прође нешто ново, непознато и дотле неосећано; сама помисао на то облеваше му тело неком милом топлотом и тако пријатно стезаше срце. Али, то срце, он је хтео да га савлада, да га умири, да га ућутка, али нашао је да то није више оно његово старо и послушно срце, већ неко ново, које је он тек сада открио у себи, на своје велико зачуђење, срце које се подсмеваше његовим саветима, подругиваше се његовим размишљањима, излагаше смеху његову најјачу и најздравију логику и најнепобитније »закључке«, — младо, раздрагано и обесно срце младића од двадесет година.

А знао је ипак добро да ни он сам не јуриша толико озбиљно на срце да га савлада, и колико задовољства налази у томе што се осећа побеђеним и заробљеним од оне невидљиве и тајанствене силе чија тиранија толико годи.

Улеваше се у његов живот једна нова река, и доносаше му нове снаге и нове храбрости. Зали се сунчаном светлошћу зора његовог живота, јер њему се чинило да тек од тада његов живот почиње.

Био је тада немиран, нестрпљив, једва чека-

јући да сврши школске послове, да распусти децу, да журно пође, умирујући силом корак који је наглио, тамо где је знао да ће је наћи. А није му остало скривено ни непознато да *неко* седи исто тако нестрпљиво на прозору или пред кућом са везом у руци, и да се њене очи отимају сваки час од рада, и жељно погледају на страну одакле ће он наићи.

Упочетку прикривао је он те своје доласке различитим изговорима, не трудећи се да им даде изглед убедљивости, знајући да је радо чекал и лепо виђен. Шта све нису они прочитали заједно, од романа Милована Видаковића до сентименталних новела Милорада Шапчанина. И у читању они би се тако неосетно примакнули и приближили једно другом да су се њихова рамена дотицала; он осећаше врелину и мекоћу њезине обле мишице, и кад би се она јаче сагнула, додиривали би прамени њезине косе његово лице — и тада су речи само зујале, нејасне и неразумљиве, као нека тиха музика која пролази између редака и која прати оно што се у њима збиваше; књига и писац постајаху саучесником, драгим и милим саучесником.

И једног дана он осети како је њезина мисао далеко од свега тога што он чита; да њезине очи не почивају на књизи него на њему; да она не слуша речи него његов глас, док дише нервозно, кратко, убрзано и док јој се тело тако стреса од времена на време. И њега проже неко слатко осећање; палила га је близина њезиног лица; он нагло одгурну књигу и окрену главу према њој.

— Кажите ми шта сам прочитао? — запита, осмехнувши се.

— Не знам, — одговори она полагаано и тихо, као да говори у неком полусну, не одмичући своју главу од његове, тако да га њезина коса голицаше по образу, и остављајући једнако свој поглед у његовом, један поглед који он до сада није видео или није могао да примети, у којему је било

у исти мах и љубави, и пријатељства, и доброте, и чежње, и молбе.

Тек само што зна да се у једном тренутку његова рука нађе око њеног паса, да испод својих усана осети нежну облину и свилу трепавица једног па другог ока, затим врелину њених усана и двеју руку које се грчевито обавијаху око његовог врата, као да је у њих, издајнички, прешла сва њезина снага, остављајући тело слабо и без воље, немоћно и неспособно да се брани, препуштено једном великом и силном осећању, не више своје, него *његово*, заборављајући и не осећајући више себе, као да је и она само један несвесни део њега.

Он тако интензивно осети и проживи овај призор да се сав стресе и виде како је то било давно, како је то било далеко, и како то све не може више да се понови. И сада је разумео зашто му још горе на рукама Бојанини пољупци и сузе: колико је у њима било срећних сећања и драгих изазивања прошлости. Све то слегаше се свом својом тежином на његово срце, са сумраком који улеваше у њега своје мрке слутње.

Па онда се сети да је заборавио распустити децу која се бејаху умирила, уморена непрестаним разговором и шалом целог дана.

— Можете ићи кући, — рече.

А кад се деца дигоше и зачуђено погледаше, остајући на својим местима, као да је *господин* на нешто заборавио, он се једва сети.

— Молите!

И кроз сумрак који се, напољу, одбијаше од белине снега, одјекнуше гласови:

— Отче наш иже јеси...

Дамјан Дамјановић мољаше заједно с њима.

VI

Не, Бојанино здравље баш никако не пође на боље, већ стално на горе, све више кашља, дугог, сувог и тихог, и све више избацавања крви. Било

је чудо да оно њезино слабо тело, изморено толиким боловањем, издржава тако дугу, страшну и неједнаку борбу и да толико пркоси смрти. Али то нису били лекови који је подржаваху у животу, већ последњи пламен љубави који се распламтио свом својом снагом на прагу смрти.

Бојана је то добро осећала, и кад јој пружаху лекове, она протестоваше и окреташе главу. Али зато кад би дошао он, Дамјан, њој би одмах бивало лакше, и кашаљ би попустио.

Колико пута, ноћу, Мара буђаше, уплашена и сва заплакана, Дамјана, мислећи да наступа последњи тренутак. И чим би он узео Бојанину болесничку руку у своју, она би почињала да дише лакше, повраћала би се, и будиле јој се очи које она никако не скидаше с њега.

Последња њезина велика жеља испунила се. Инстинктивно је слутила смрт, погађајући, са оним финим опажањем болесника шта мисле они који су око ње, и читајући добро њихова лица ма колико се они напрезали да сакрију своја предвиђања. Не полагаше велике наде у живот, али се трудила да га продужи. Њезин Дамјан јој се поново вратио, и она није више ништа желела него да проведе још који час мажена од њега, и да умре уверена и свесна да ју је волео до последњег часа.

Било је тренутака кад она прекораваше саму себе ради тога свог егоизма. Она размишљаше да би он можда мање патио кад би је мање волео, и да би лакше поднео њезин губитак. Тешила се, говорећи у себи да тако мора да буде, да им је добро и зло заједничко, и, на крају крајева, он остаје да живи, а то што она тражи, пре него што је спусти у раку, тако је мало. А за њу је то било много, све.

Дамјан Дамјановић видео је да је то њезина последња радост у животу, и посвећивао јој се од свега срца. Није знао ни сам како се поново толико везао за то створење; како не осећа никакав ни душевни ни физички напор да уз њу проведе

дан и ноћ; тек само што осећаше све више сваки дан како ће моћи тешко прежалити њезин губитак. Кад би она затворила очи, држећи својом малом и слабом руком његову кошчату руку, он посматраше њезино бледо, изболвано лице са којег је, чинило се, било сишло све земаљско, са изразом туге, светитељске резигнације.

И кад мишљаше да она спава, он покушаваше извући своју руку из њезине, али тада би се поново отварале њезине очи, једино што је још живело на њој, и ћутећи говораху: »Остани!« док њезини прсти јаче стезаху његове.

Да ли зато што је болест била мало попустила, или зато што се била притајила, тек Бојана се осећаше последњих дана боље. Једино је говор умараше. И једне недеље, она гледаше како се Дамјан спрема да, као обично, пође у цркву — и то је спадало у његове учитељске дужности — кад по други пут одјекнуше испреламана звона.

— Како чудно звоне! — рече она замишљено.

— Како? — окрену се Дамјан, слегнувши раменима. — Као обично, — додаде.

— Не, — каза Бојана, — звоне као на погреб.

И загледа се дубоко у очи Дамјана Дамјановића да овај не умеде сакрити ни забуну ни сузу.

— Којешта, — само промрмља, не усуђујући се да је сувише храбри.

Она не рече више ништа, само што остаде замишљена. Заиста и Дамјан Дамјановић сада налажаше чудан звук у звонима.

— Исповаћу ја те звонаре, — рече он у себи. — Зар се тако звони!

Па приђе Бојани и пољуби је, спреман да одмах пође.

Она га задржа.

— Још! — прошаптала је гласом, пуним молбе, суза и слутње.

Дамјана Дамјановића то толико дирну да је два задржаваше сузе да му не навру на очи.

VII

Кад изађе из куће, и упути се цркви, он не осећаше хладноћу поред све танкоће свога хавелока са дугачком крагном испод којег му се нису виделе руке, завучене дубоко у џепове. Шубару је натурао на очи, завукао главу међу уска рамена, и механички корачао, одбацујући ногама снег пред собом. Бур се била утишала; падао је крупан и густ снег, налиचेћи на безбројне ројеве великих екзотичних пчела, и давао сиромашном пејсажу миран и достојанствен изглед.

И он се за час нађе пред црквом са звоником који је удебљао од снега што се нахватао по њему, и тако здепаст наличио на оне чудне, гротескне дечје грађевине. На прагу раскопча хавелок, и стресе са њега снежни слој, убриса браду и бркове, и гурну тешка и проста хрстова врата.

Чекали су га. Чу се како поп прогунђа нешто у олтару, и једва што је Дамјан Дамјановић стигао за стару и расклиману певницу, и пре него што је имао времена да одахне, отворише се нагло двери.

— Благословено царство..., — одјекну груб и снажан глас поп-Николе.

Међу малобројним светом — неколико старца којима дрхти доња вилица, и десетину баба које непрестано уздишу — наста гигање; метаху на себе, замахујући рукама, један дугачак и широк крст.

— Амин! — одговори Дамјан Дамјановић слабачким гласом који је наличио на један далеки упола изгубљени одјек поп-Николиног гласа.

Дамјан Дамјановић отпеваше по навици и некако преко воље, борећи се и терајући од себе једну мисао, која га је непрестано мучила. И колико год је био навикао на појање, толико је био растресен, да погреша у два маха.

— Шта је мени данас? — корио се у себи.

И никако се није могао уверити да је у цркви; све му изгледаше тако чудно и као да то први пут гледа; и црква са олупљеним зидовима и спуца-ним плочама; и поп Никола са својом сувише кратком одеждом на којој је поцрнило »злато«, и иконостас, пун апостола и мученика, шарено одевених и са неспретним држањем. И глас поп-Николе долазио му је чудан и туђ, као да то не пева он, већ један крупан и космат мученик са иконостаса који држи у рукама мучила на којима је издахнуо; и, што га је бунило, није се чинило да тај глас силази с уста мученика, већ из великих разрогачених очију. А кад би себе чуо, глас му долазио из даљине, из најдоњег реда на иконостасу, од једног укоченог младића, окруженог зверима које су га негда разнеле.

— Ја сам луд или болестан, — трзао се у себи Дамјан Дамјановић. Али халуцинација се враћала.

Кад је био у половини »Иже херувими«, уђе нагло у цркву Дамјанов слуга и приђе певници, преврћући међу прстима црвену капу, очигледно збуњен и чекаше свршетак, да му нешто каже.

Дамјан Дамјановић га опази и одмах му се пресече глас. Покушаваше да настави, али стегнуто грло не пушташе ни једног звука. Поп извири из олтара. Један крезуби старчић који је некада послуживао у неком далматинском манастиру и знао мало појање, притече му у помоћ.

— 'Ајте ви само, господине, — шапну му, погодивши о чему се ради.

И Дамјан Дамјановић изгледаше као у некој несвестици, праћен погледима свију. По цркви главе се пригнуше једна другој, и наста шапутање.

— Биће да је умрла, — рече нека жена у женској препрати, управо кад је Дамјан Дамјановић пролазио.

Њему се још више смути у глави, и осећаше како му попуштају колена. И не умеде наћи кваку; тражаше је на противној страни врата.

Кад га удари свежина у лице, мало му лакну. Али глас му се никако не враћаше. Упре очи у слугу, и питаше га погледом.

Овај, опет, био је исто толико збуњен.

— Казали су ми да дођу одмах, — рече он с натегом. — Није добро с госпојом, — додаде осећајући да треба још нешто да каже.

— Је ли жива? — запита пола шапћући и с великим напором Дамјан Дамјановић.

Слуга одлучно махну главом да није, и обори очи као да је крив. Дамјан Дамјановић би био пао да се не ухвати за једно дрво. Снег са уздрманог дрвета посу их обојицу по лицу и по оделу. Слуга га прихвати.

— Не дајте се, господине! — тешио га Лазо. — Божја воља... Тако је ваљда било суђено, — говораше слуга.

Дамјан Дамјановић не изусту ништа. Осећао се сломљен и малаксао, извлачио једва ноге из снега, и тешко би могао доћи кући да га слуга не држаше чврсто испод мишице. По неравно ошишаној глави слугиној хватало се снег и правио му белу шубару, јер је ред да иде чељад гологлава кад се у кући налази мртавац.

VIII

Све је било свршено. Кад Дамјан Дамјановић упаде у собу, неколико старијих жена заједно са Маром биле су заузеле око облачења мртвог тела. Мара, кад га виде, издвоји се и плачући паде Дамјану око врата. И оне жене оставише посао, и брисаху сузе, навикле да плачу у оваквим приликама.

Он не појимаше ништа, као да му се и сама мисао скаменила, као да му је душа умрла, а тело случајно остало живо. Гушиле су га руке Марине, и притискивала тежина њезиног тела; њезине сузе су му квасиле врат. Механички и стрпљиво чекаше да се она на њему исплаче.

И кад га она остави, он несвесно раздвоји жене и приђе кревету. Додирну Бојанину руку, и дође му чудно зашто је та рука хладна кад је у соби топло. И друга рука била је хладна; он је држаше у својој, као да је жели угрејати.

Онда га жене склонише у страну, и посадише на једну столицу да им не смета. Он сеђаше непомично, са погледом тупим и без суза, непрестано у свом *хавелоку*, не мислећи да га скине. Даваше утисак, а и сам се осећаше као странац који је тек случајно дошао овамо и који треба да оде. Гледаше покрете и посао жена, и све му изгледало неприродно, укочено, аутоматски. Сваки час би по нека жена у журби запела о њега, или бацила на њега какву ствар.

Уклонише га у другу собу, и он даде да с њега свуку *хавелок* као са детета које не уме да се свлачи. Ту он преседе цело после подне и вече, одбијајући јело и вечеру. Донесоше му свећу, али њезин пламен је тако чудно титрао по стварима да се чинило да се ствари крећу. Он се диже и угаси је, више волећи помрчину.

У другој соби чули су се све више и гласније гласови, мушки и женски, отварање и затварање врата. Кога то има данас по кући? питао се он. И зашто?

И онда као да једна мисао долази из помрчине, као онај дим угашене свеће, који се увлачи у њега, нешто му казало:

— Та умрла је Бојана!

И он ту мисао онда шапуташе гласно, делећи је на слокове, као да не може да је разуме него најпре треба да је чује.

Зваху га у више махова да дође у другу собу, да се поздрави са пријатељима који су дошли да учине последњу посету покојници, и да њему изјаве саучешће. Он тврдоглаво обијаше. И четврти пут га Мара са својим мужем, готово силом, доведе у собу где стајаше одар.

Заслепи га светло, и дим дувана му клао очи. У топлини загрејане собе осећао се задах мокре обуће, помешан с мирисом воштаница које су гореле неједнаким пламеном око одра на којему лежаше она, у црној хаљини, са прекрштеним рукама на грудима, покривена провидним белим платном, и у цвећу од бојадисане хартије. По страни, два састављена стола са дволитарцима и чашама црног вина, неизбријана лица, *царске браде*, рашчешљани бркови, црне мараме.

И сва та помешана лица, заграјавши гласно и мичући вилицама, сунуше на њега као бујица, стежући му руке и правећи гримасе туге и сажаљења. Сви му говораху нешто у исти мах. Једва се отрже и ослободи. Склони се у један кут, загњури главу у шаке и нити слушаше кога, нити одговараше коме, док речи зујаху око његових ушију као муве и бумбари.

Једва једном чу се једновремено помицање столица и како се разби једна чаша о патос; он се нађе поново окружен грајом и механички даваше десно и лево руке као два комада дрвета. И онда све то прокуља постепено кроз врата; њихови гласови постепено ишчезаваху; и настајаше тишина у којој праштаху воштанице. Мара са две-три бабе спремаше сто.

Он најури бабе које се спремаху да преноће код мртвог тела. Мару наговори нека мало одспава; она пристаде, уморна од плача и посла. И на крају, он остаде сам.

Па кад се, из друге собе, зачу хркање Марино, он устаде лагано и приђе на прстима одру. Изгледала је као да спава тихим, дубоким сном. Пламен воштаница бацаше чудне сенке по одру, зидовима и стварима.

— Бојо! — рече он полугласно, — ја сам, Дамјан!

Али она се не одазиваше. Зашто се не одзива? питаше се он у себи. И онда му онај исти вече-рашњи глас дошапта:

— Па Бојана је умрла!

И он се онда први пут тихо заплака.

Кад се исплакао, он опрезно завуче руку испод њених плећа као да се боји да је не повреди, мало је издиже и пољуби у чело. И као да га она може да чује, он поче да јој говори као у доба кад су били млади и срећни, кад су јурили кроз поља жита, кукуруза и конопља. Да ли се она тога свега сећа? И изгледаше у титравом светлу воштаница као да њезине груди лагано дишу, око усана да се јавља осмејак, а једно око као да мало погледава.

Колико је дуго држаше у наручју, и колико јој говораше, не зна. Тек кад, у неко време, отвори Мара врата од друге собе, долазећи да одмени Дамјана, и видећи како држи Бојану и како с њом разговара, она изгуби свест и стропошта се на тле.

IX

Мислио је да ће му прснути глава. У устима је осећао мирис тамјана и воштаних свећа. У ушима му брујала звона, Марино хркање, тупи ударци чекића кад су закивали сандук, и оно потмуло убрзано ударање смрзнутих груди које су одскакивале од јеловог леса. А у звиждуку буре он би сваки пут чуо по један рефрен из *Вјечнаја памјат*, или из оних мртвачких, троструких *Господи помилуј*.

Украо се кући док су остали отишли код његовог пашанца на даћу. Све му је изгледало прекренуто и наопако. Врата још свуда широм отворена кад су износили лес. Поред једних врата одваљен велики комад зида, као да се мртвац бранио и отимао, и није својевољно хтео да изиђе из куће, него су га силом изнели. Собе су зјапиле као отворени гробови. Свуда наред са задахом мртвог тела.

Он се сруши на једну столицу, док ветар са треском залупи једна врата. Сав се стресе.

И поче да разумева све што се десило. Одавно он осећаше како пада у једну дубоку провалију; како се под његовим рукама крше гране за које се хвата, како се руши камење на којему његова нога тражи ослонац, и како се сурвава, са подмуклом грмљавином, у дубину. Сада је и он пао на дно, знајући добро да се више неће моћи придићи, да неће ни покушавати да се придигне.

Па што су се ране и убоји више хладили, осећаше све већу бол. Ужасавао га је трулеж и распадање његове рођене енергије. Рађала се у њему мржња на живот који се с њиме титрао као са сламком, — и злурата жеља да му се освети.

Имађаше утисак као да се налази на једном великом згаришту на којему је све изгорело што му је припадало, заједно са њим самим, а ово што је остало видљиво од њега, то је само још дим који се пуши из пепела.

Тешко му је падала ова усамљеност и тишина. За њега је све постајало туђе, и свему је он постајао туђ. Једино га је још привлачило парче земље поред једне хумке са ново отесаним крстом.

Загреб, 1903; и Београд, 1910.

БЕСПУЋЕ

Госпођици О. С.

I

Обична и свакидања гунгула у кавани; људи који се мимоилазе и поздрављају; врата која се отварају и затварају са треском; момци што журно пролазе, њишући на послужавницима шоље и чаше воде; у вику наручивања и празно ударање кугла на билијару, мијеша се ватрено и гласно расправљање пензионараца о народним питањима, претрпано њемачким ријечима. Около, на својим сталним мјестима, стари гости каване, заваљени, заклоњени новинама које су прошаране празним, конфискованим ступцима; кадгод се, с једне стране, зачује кратка, ватрена ћачка свађа и утиша се; звекне која сабља и зазвекћу мамузе; од времена на вријеме, чује се с касе женски смијех, безбојан и вјечно једнак. И та сва граја још је више повећавала спарину у кавани, пуној дима који је правно маглицу, дизао се према стропу и гушио у грудима.

За столовима за играње, видјели се погнути људи; играло се с ватром и занимањем; с лупом падале карте по зеленој чоји; настајала тренутна тишина; са звуком падао који пут новац на земљу; и од времена на вријеме дизала се свађа.

Једно ћачко друштво очито се досађивало. Карте се лијено мијешале, немарно узимале, бројиле без занимања, погледи падали на друге стлове; видјело се да сви једва чекају да се сврши партија која се бесконачно отегла. И сви, у један

мах, са уздахом олакшавања, бацише карте, бришући марамама знојна лица па посиједаше око прозора.

Напољу, једно натуштено јунско поподне, са сунцем које се изгубило иза густих облака, али које је оставило у ваздуху топлину својих зрака, упијену у плочник и у земљу. Топао вјетар дигне покаткад дебелу прашину, завитла је у ваздух и с њом нагло пројури, у неколико махова, улицу; тресне вратима каване, задрма прозоре; негдје у сусједству тресну вјетар прозором и стакло се расу по плочнику; некоме вјетар понесе шешир. Тмасти облаци мијешају се немарно и смућено. У ваздуху нешто тешко што заражава чамом и малаксалошћу.

Њихови погледи пратили су крупне капље кише која је шкропила плочник, распрскавајући се, узимајући маха све јаче, пљуштећи, стварајући локве и поточиће који су кривудавао отјецали. Снажни млазеви разбијали се о прозор кроз који су они гледали, и циједили се низ стакло. Људи с уздигнутим јакама, и жене, прихватајући сукње, журили се, трчећи и тражећи заклона. У кавану јурну нагло једно мноштво људи, налазећи једва и с муком мјеста.

Гавре Ђаковић, мали, крупан, црн, наслонио се, заваљен на канапе од црвене кадифе, с опруженим ногама, с палцима у џеповима од прслука, с изгубљеним очима на стропу, у збрканим сецесионистичким сликама које су тада ушле у моду. До њега, један висок, крупан, глават Босанац који говори у басу, бубња прстима по прозору и сваки час страховито зијева; један Сријемац, ситан, плав и кицош, с високом крагном, црвеним прслуком и вазда тијесним панталонама, шара једном оловчицом по мраморном столу, љутећи се што му киша поквари један красан састанак у Тушканцу. У њиховом друштву налазио се још један млад, штркљаст, голобрад ћач, вјероватно бруцош и на сваки начин један нов гост каване, који ношаше

с уживањем цвикер и намјешташе га сваки час, огледајући се у великим огледалима уоколо, очито с допадањем.

Са другог стола зовну један познаник Гавру Ђаковића да играју билијара. Он махну руком и одби. Није осјећао ни најмање воље за игру. Уз *Simplicissimus* који је редовно читао. Није био расположен за читање и баци га на страну.

И коликогод се трудио да нађе разлог зашто је нерасположен, није га налазио. Није изгубио на картама, имао је пара, није се ни с ким посвађао, није се сјећао да му се десило нешто неугодно. Осјећао је само у себи нешто сломљено, сатрвено, тјескобно; кад се то десило и зашто је дошло тако изненада, у једном тренутку, није знао. Тек завитлало се нешто у њему, заиграло, заболело га, стегло га, стресло га и тјерало га даље, даље отуда, из тога бљутаваог живота у коме се гушио више од осам година.

И његове очи гледаху са запрепашћењем сав овај свијет у кавани, који је, у једном трену, изгубио за њега свој обични изглед, као да је било нешто што га је скривало, уљепшавало и на једном ишчезнуло; као да се здерао неки вео с тих лица која је он научио да виђа гдје улазе у кавану у стално вријеме, гдје сједају на своја мјеста, читају исте новине, и опет, у сталан час, крећу се, дижу и излазе. И он с чуђењем посматраше мноштво ђачких лица, с картама, такovima у рукама, заваљених и без мисли; чиновника што доносе са собом задах канцеларије и дебелих протокола; утегнутих и намирисаних официра; сиједих и ћелавих пензионараца, запуштених, необријаних, зараслих у браде, с наочарима што падају ниско по носу, са својим свакидањим, лаганим навикама, који читаве сате читају новине и расправљају о политици сутра у раној шетњи око Црмока у Тушканцу. И у томе свијету он је провео толико година, умирао, трунуо заједно с њима, живећи као и они. Познавао је те људе по одијелу, шеширима,

навикама; њихови гласови долазили му гадни, њихове кретње одвратне, њихови погледи глупави. И он, за један тренутак, нађе у себи само страшну мржњу за њих и низак презир за себе. Он осјећаше неодољиву потребу да оде, да утече од њих, да их не чује, не види, не мисли на њих. Па онда, он је осјећао у себи слабост да их бијесно мрзи, они су га само умарали, као да се на њега сручио сав терет њихових живота које они тако мучно и напорно вуку, и лијено, оловно мртвило њихових душа. Он је сазнао у једном трену да не може више да живи међу њима; узрујавала су га та непромјенљива лица која редовно виђа, улице којима сваки дан пролази, као и његова стара ђачка соба, пуна нереди, која се већ уживила у њега.

Њега је гушио тај ваздух.

Чинило му се да ће да одахне кад угледа врлетне планине, с голим главицама на којима увече умире сунце; суре шуме са пропланцима на којима овце наличе на бијело камење што се креће; да отисне око низ поља, пуна боја, изрезана и испресијецана међама, пуна јечма што се жути, зоби што се зелени, ријетких, малих црвенкастих кукуруза, густих, сирово зелених конопала, и шарених бара и кошаница. А жива свјежа пруга Уне испресавијала се као сјајна змија преко поља, изгубљена покатакд између брежуљака, заустављана млиновима, рушећи се шумним и запјенушаним слаповима који прскају и шире хладноћу око себе, губи се у кланце кроз које се провлачи стијешњена и изубијана између стрмих, одсјечених литица које сијеку воду. И он осјети жељу да види оне високе, крупне, поцрњеле људе, да им стисне њихову тврду, жуљевиту руку, да угледа ситне кућице, са црном иструлом шимлом, малим прозорчићима, неједнако изрезаним у дрвету, високим праговима, отвореним вратима, кроз која се црвени дрхтава ватра на огњишту.

Гавре Ђаковић се диже, рукова се хладно с друговима и изиђе на улицу.

Улице су биле блатне и каљаве. Свијет је пажљиво прелазео с једне стране на другу, обилазећи локве воде и гомиле блата које се згртало; жене показивале доње сукње, упрскане блатом. Средином улице, правећи велике кораке, пролазили сељаци и сељакиње у бијело с кошарама на глави: сељакиње с тробојкама у коси, кратким кошуљама до кољена и бијелим чарапама; сељаци с малим шеширићима, налик на печурке, у тијесним капутима од бијеле чоје с гајтанима.

Облаци се размицали и цијепали. Помањало се опрано, чисто плаветнило неба; сунце одсијевало у локвицама воде; осјећало се нешто безазлено, с много доброг, дјетињег осмјеха.

Он се журио кроз ту гомилу свијета, не марећи да опазе икога, да се осврне за којом женом, да поздрави кога или да коме врати поздрав. Заустави га семинар који је пролазио Илицом, правећи вечерњу шетњу: дугачка поворка младих клирика сва црна; са широким шеширима који бацају сјенку на лице и праве га тамним; у уским мантијама, са црним појасима; већина са дугачким, испијеним, избријаним лицима, са наочарима, скидајући у један мах, лагано и дубоко, шешире, опазивши једног каноника, малог, забреклог у сало, с набубреним, руменим, чистим лицем, задовољног и спокојног, који се лагано мицао и пријатељски им климнуо главом. Они су пролазили ћутећи, лијено се провлачили улицама и уносили у свјеже предвечерје, пуно смијеха и младог живота, нешто мрачно и турбно, налик на спровод.

Посвршавао је брзо све послове: спремио мало ствари; рекао газдарици да иде на извјесно вријеме кући; брзојавио да му се код куће спреми соба. И већ се спуштао сутон, са небом на западу још свјеже окрвављеним од сунца, кад се он лагано приближавао станици. Успут га сретне један његов колега, узме му цигарету дувана и двије круне на зајам: »до сутра«. Он му их даде без ријечи, ре-

кавши да иде мало у Карловац. Није ни сам знао зашто га је слагао. И он слеже раменима. Свеједно.

У том часу забрујаше звона са катедрале *Здраву Марију* и проламаху ваздух својим пуним и широким звуком. Зачас се огласише звона с других цркава; несложно, гласови се сударали и разбијали; ситно и високо пиштала звона с једне капелице, надглашивала остала, губила се у брујању великих звона и плачно се поново истицала.

Он вечераше на станици и, ишчекујући воз, досађивао се, пушио и посматрао једно друштво официра који су гласно разговарали њемачки и грохотом се смијали, гледајући изазивачки жене које су пролазиле и правећи глупаве и дрске примједбе.

Кад је изишао на перон, вече је било угодно и свјеже; облаци се били сасвим изгубили; небо било прошарано звијездама. Њега се угодно дојмила лупњава возова и машина које су јуриле поред њега, уз нервозно трчкарање чиновника с фењерима, са мађарским узвицима и псовкама. Он се трудио да не мисли ништа. Тек само једном натисну му се мисао: »Куда ја то, до ђавола, идем?« и изгуби се у оној ломљави и метежу.

Његов воз пројури и стаде одједном; из њега куљну мноштво свијета и, пролазећи поред њега, ишчезаваше кроз једна врата. Он се попе у кола и стајаше на прозору.

Из чекаонице треће класе појури једно разнолико мноштво: сељаци и сељакиње, с кошарама и великим завежљајима, гурајући се, спотичући се, сударајући се да што прије ухвате мјесто; неколико војника натоварених телећацима који су их тиштали, с пушкама, са савијеним кабаницама преко груди, путујући на одређено мјесто; достојанствено се пењала у кола два жандарма, с бајонетима на пушкама, правећи некоме друштво. Помогли се гомила Личана, збркана, неспретна, шарена; једни још у гаћама и опанцима, с црвеним капама на глави, вукући вреће својих ствари и дрве-

не мале сандуке; други, са великим шеширима, искривљених крила, у прљавим, широким, искрпљеним панталонама и тешким ципелама у којима нису знали да иду и које су лупале. Они су дизали галаму својим гласним разговором, вичући, дозивајући се, смијући се из свега гласа, понеки мало напити и загрљени, хитајући да сједну, сметени далеким путем на који се спремају, уносећи међу свијет добродушну и просту забуну, сметајући пролаз, бојећи се да не остану иза воза. Они су били пројурили читав перон и враћали се на траг, исто тако згужвани, смијешани, смућени, с истом грајом, довикивањем, једва дишући под теретом који су вукли, не могући да нађу свој воз, запиткивајући чиновнике, који су се на њих отресали мађарски. Кад један Личанин прође поред Гавре Ђаковића, заостао, хитајући да достигне остале, он га запита:

— Докле идете?

— Преко мора, одговори онај доброћудно и празно, не појимајући значење те ријечи, насмија се, показа своје јаке бијеле зубе и оде брзо. Он видје гдје их потрпаше у један други воз који оде прије његовог. Они пројурише поред њега, са пјесмом, грајом и галамом, надвикивајући лупњаву жељезничких кола. Са прозора му махну руком онај с којим је проговорио неколико ријечи. Гавре Ђаковић се силом осмјехну и махну руком.

Он се спусти на сједиште и би му нешто тешко кад му изиђе пред очи гомила његових земљака. Воз се међутим уздрма и крену. Он се пружи, зари главу у кожни јастук и притисну руком очи, трудећи се да заспи.

Воз се љуљао, трескао и тутњао; кондуктер пролажаше, лупајући вратима, са фењером у руци. То једнолично лупетање навлачило му је дријем на очи, али му није дало да спава. Гавре Ђаковић тражио је силом сна да се одмори, да све заборави, да преспава овај познати пут гдје зна и имена станица и којим редом долазе и како изгледају.

Све што му је полазило за руком, било је да пронађе неку врсту полудријемежа, измијешану са полусном, пуним страшних привиђења, трзајући се сваки час, намијештајући се и преврћући се. Вазда, кад је отварао очи, видио је, у другом, најудаљенијем ћошку кола, у прљавој свјетлости напола застрте свјетиљке, једног човјечуљка, мршаваг и кржљавог, с малим, неуредним, наkostenјешеним брцима који су улазили у уста, са жутиим лицем и ситним очима; шћућурен, згурен, збијен уз дрво, непомичан, с великим рукама које држаше неспретно на кољенима, с једним големим завежљајем изнад своје главе, испод којег изгледаше још ситнији, јаднији, кржљавији, са својим преплашеним очима, бојећи се вјечно нечега. И кадгод је Гавре Ђаковић дизао очи, видио је њега, вазда једнаког, с истим држањем, истим преплашеним очима, испод истог големог завежљаја.

Кроз отворен прозор ударао је вјетар и уносио оштар ноћни ваздух; машина сипала кишу варница које су се гасиле; бјеласале се ријеке, с ломљавом се прелазили мостови; заустављали се на станицама, са ситним и звецкавим куцањем звонаца, с једноличним трчкарањем чиновника који машу фењерима, с увијек истим узвицима. Машина избацивала снажно и дахтаво пару, у пуним, густим и дебелим душцима и воз се поново кретао у таму, у непознату даљину, пуну мрака, бунећи својом тупом ломљавином мртвачку тишину заспалих поља; наличио на немирну и несрећну животињу која јури преко мртвих предјела, кроз једну вазда исту ноћ, као да тражи пута кога нема.

Гавре Ђаковић осјећаше се сав раздрман, изломљен, изубијан, као да путује неколико дана. Лагано га је болила глава. Он осјећаше по себи нешто тешко што га сажима под својим теретом. Све га је сметало, бунило, узрујавало. Он је већ толико пута, и нехотице, прочитао натписе у колима и знао их готово на памет; неке фразе, грозне и сакате, урезале му се у памет и непрестано се

понављале, мучећи, прогонећи, кињећи. О чему год почимаше да мисли, увијек се утискивала у ту мисао она саката и наказна изрека, штампана једним неспретним и здепастим словима. Њега то све умараше, и вожња, и мисли, и натписи, и онај непомични човјечуљак с мишјим очима и огромним завежљајем више главе. Пред освет, он осјети још већи умор, очни капци бијаху му тешки и запаљени, дуван му није пријао, уста му бијаху горка, и оловна малаксалост умртвљаваше му цијело тијело.

Ноћ је блиједила, звијезде се трнуле, помаљале се телеграфске жице, нејасно дрвеће пролијетало поред воза; поља добиваху помало боје, али још бијаху једнолика, непомична и непробуђена.

II

Послије немирне и непријатне ноћи, испрекидане сновима без мисли, кад се је, прво јутро, неодморан и неиспаван, пробудио у својој кући, он се претрашио од равнодушности коју је осјећао у себи. Лијено и лагано је подигао очи, погледавао неколико пута по соби, зауставио поглед на једном мјесту гдје је био обијен зид, спустио га на прозор који је гледао у ведар дан, пун модрина и свјетла, увјерио се да се налазио у својој кући, понављао ту ријеч, наглашавао је, и ништа се у њему није макло, заиграло, потресло. Успомене на пријатније дане биле су утекле некуд у даљину и тамо изгледале мале и незнатне, а садашњост му се чинила плитка. И замало му не утече један презрив осмијак. Он се ипак суздржа.

Он је страховао од тога првог јутра; бојао се будалаштина, суза. Јуче му се те дјетињарије врзле по глави, био је слаб да надјача самог себе; у једном часу осјетио је да су му очи влажне. Јуче није смио да се тога стиди, бојао се да не увриједи, да не понизи нешто, — што је то било, није знао — да ли себе или оне који су умрли.

Читав дан се дрмао колима, слушао причања разговорног кочијаша, који је више волио да прича него да ошине мале и мршаве коње који су споро одмицали, бранећи се дугачким реповима од мува. И Гавре Ђаковић стрпљиво силажаше с кола кад су коњи ишли уза страну, примао поздраве од сељака, склањао се колима која су јурила низ брдо, узвитлавајући густу прашину; немарно поново сиједао, пролазећи варошице, пуне дућана, дјечурлије и пандура. Заустављао се по осамљеним брдским крчмама пред којима закрчивала цесту високо натоварена кола са робом, сандуцима и бурадима; сијено и трава прострта испред коња који одмахују главама са натакнутих зубницама, док им се кокоши, пилићи и врапци врзу испод ногу; у крчми грајали киријаши, пијући ракију. Он је чекао док се назове коњи, пио рђаво пиво и био изубијан причањем крчмара и крчмарица.

И опет каскали коњи тврдом, збијеном, каменитом цестом, пролазили расута села, дохватили се брда; друм лагано обавијао гору и очајно дугачке биле драге; пењали се уз влажне и пријатне шуме, са дрвећем које показује своје дебеле снажне, чворновате жиле, испреплетане, грчевито обавијене око камења поред којег се забадају у земљу. Он је удисао свјежи ваздух полумрачних шума, губио се погледом у крошњама које су улазиле једна у другу и приближавале дебела, остарјела, храпава стабла. И као да још види кад је, између старог, крупног дрвећа уз које ново и вижљиво стабље дјетињски трепеће младим лишћем, угледао испод себе, доље у котлини, између бијелог стијења у које удара сунце, — живу, свјежу, зелену пругу Уне. Он зна, како му је поглед вратоломно слетио низ брдо, изударан о дрвеће које смета, упијао се жељно у воду која је весело одсијевала, губила се и помаљала, а он је непрестано чекао и тражио погледом, као да има нешто да јој каже.

Касније га ухвати сан. Кад стадоше коњи пред кућом, тргао се и нашао ноћ око себе, са мјесецом који се помаља; још му табао у глави кас коња и звецкала сјецкајући звука бронза; још непрестано као да одскачу точкови од камења, уз труцкање кола и пуцкетање бича. Спустио се с кола, осјећајући слој прашине који се био нахватао и налијепио по њему.

И у једном тренутку застријепио је од нечега. Дуго му је требало од Загреба до куће, дуго, али он би волио да пут још траје, да се још вози негдје далеко у ноћи, да замишља, и нехотице, своју кућу освијетљену, пуну нестрпљивости и ишчекивања, из које вјечито извирује мати коју варају уши, која од сваког шума чује зврјање кола и топот коња, — кућу које се не тиче спољашњи свијет, гдје све само њега чека, гдје се мјесец дана мисли и говори о његовом доласку, спрема за њега, постоји за њега.

Синоћ он стајаше ту, неодлучан, преплашен, не вјерујући својим очима да је то његова кућа; грање је тако празно шумило, тако је био туп шум ријеке, а из куће је било нешто ледено, самртничко; она стајаше ту усамљена, непомична, укочена; изнад ње се издизао јаблан, висок и црн, и бацао преко куће своју тешку, преломљену сјенку. И кад су му донијели кључ и кад је са шкрипом јекнула стара, зарђала и дуго недирана брава, он је осјетио зиму гдје му се прелијева по цијелом тијелу. Прешао је уским ходником, држећи у руци мали, позелењели, бакрени свијећњак са накривљеном свијећом која је капала, и отворио нагло врата од своје собе. Гушио га је рђав ваздух: соба је била неизвјетрена и одавно неотварана. Он је пришао прозору, отворио га и стајао тако, не скидајући капута, неко вријеме, са затвореним очима.

И кад је затворио прозор и лагано се окренуо, сис и налактио се о сто, док је комадић свијеће изгарао у великим и немирним пламеновима,

он луташе очима по ниској соби у којој су све ствари биле на истом мјесту, како их је он оставио: и кревет од старе ораховине, покривен грубом шареницом, тканом код куће; и мала гвоздена пећ са излизаним стријелцем; растурене фотографије по зидовима и нејасне у тами; и патриотске слике и једна незграпна икона са зарђалим кандилом испред ње, које није било одавно припаљивано. Са таваница спао креч и црнило се дрво.

Њега је тиштала тјескоба у овој полумрачној и укоченој соби. Осјећао се задах старине, гробља; све је подсјећало да овдје више нема живота, већ да је био, па умро; и то осјећање живота који је ишчезнуо и гдје га није одавно било, плаши и ужасава. Зидови су били тако хладни, тако нетопли, тако дуго незагријавани ничијим дахом; покућство је било непомично, као урасло у испуцани црни, издерани под, немицано тако дуго времена и запрашено; таванице се пружале изнад главе, црне и чудновате; завјесе на прозорима остарјеле, неразмицане ничијом руком. Накривљене слике тако су висиле да је изгледало да могу сваки час да се срозају низа зид. Све пуно прашине и мрака, тмурно, укочено и замрзло. Како му је срце ударало, с колико бола зарио је главу у јастук, тражећи мало топлине у својим успоменама да њима мало разгали, загрије, оживи ову туробну, ледену, мртвачку кућу.

И навикао се касније, као што се човјек на све навикава. Послије му је годио онај студени дах који је провејавао кроз замрзлу кућу. И он у њој замираше полако. Кадгод се пробуде мисли, јуре, дигну се као облак прашине ваљан вјетром, и опет сплашњавају, смирују се, гасе се, под овим ваздухом који не трпи живота. Неугодно га је дирао глас живота који долази споља, узбуђује, потреса, уноси немир и буди сјене. Он воли те полумрачне собе са спуштеним завјесама, гдје само одјекују, празно и поплашено, његови кораци. Он се кадгод боји да корача гласније да не

узнемири некога што спава и који може сваки час да се пробуди. Њега дира и вријеђа у мозгу кад зашкрипе, под његовом тежином, старе даске на поду; кад помакне са лупом столицу; кад обори коју запрашену књигу, он сав застрепи. Он је утекао и сакрио се од живота и грчевито се ухватио за ову кућу; он се боји да га он не нађе са својим помамним, пламеним вјетром који улази у душе, диже их, креће их, буни их, са надама, жељама, амбицијама и свим оним немиром који заталасава и гони напријед; он страхује од вјетра који пролази дрско и извиднички кроз собе, да му не однесе тај замрли живот, да не донесе свјезине, кретања, струјања, буре, међу ове занијемјеле зидове.

Неки дан, једном неспретном кретњом оборио је случајно једну малу слику. Он се преко воље и љутице сагнуо — зар га и ти људи, објешени на зидове и затворени у оквире, почеше да сметају? — и згледао се у њу. Није ју распознао у први мах. Пришао је прозору, застргом грубом завјесом са плавим пругама. И погледа поново. То је био његов брат Милан, слика одраслог, голобрадог дјечака, с укрупњеним, пуним, дјетињим лицем; са безазленим, озбиљним очима, у кадетској униформи; то је био он на кога није тако дуго мислио, кога није препознао; како смрт одрађа!

И кроз кућу као да одјекну братов звонки глас, као да се разлијеже његов весели смијех, као да зазвекета његова сабља коју је он пасао са тако много уживања, као да се помоли његово ведро, насмијано лице са благим, добрим погледом; вазда избријан, дотјеран, намјештен, утегнут; са намазаном, пажљиво раздијељеном косом, са високом крагном која засијеца у образ — сушта противност брату који је био немаран, доста неукусно одјевен, често необријан и зарастао у браду која је још више замрачивала његово лице.

То је била материна жеља да њезин мезимац буде официр; она је у својој простодушности, сје-

ћајући се неких породичних традиција, поштовала и обожавала униформу као знак правог господства. Милан је зато имао тако много воље, а за остале ствари није показивао особитог дара, брат није имао разлога да се противи и пустио му да ради што хоће. Али Гавре Ђаковић није много марио за те утегнуте мундире с високим оковратницима и сјајним пуцима, ни за сабље које звецкају и одскачу од земље. Милан је то осјећао, не бунећи се никад против оштрих братовљевић рјечи које су падале чешће, и поштовао и волио у њему брата који је старији и паметнији.

Сјећа се, једног дана, Милан је био заборавио да говори њему, и причао је весело, с много вјетрењасте, лакомислене немарности, о свему, о лумповању, баловима и женама; изнио пред његове очи један живот који је за Гавру Ђаковића био сасвим туђ и бесмислен: са својим сјајним салама, пуним деколтованих дама, кафешантанима, са својим бијесним сатирањем живота и новца; женским будоарима, пуним парфема и страсти. И Милан се заборављао, причао весело, ударао пуном руком по столу који се дрмао, и по сабљи која је звекетљиво тресла. А он га је само гледао, заваљен у наслоњачу, гледао у његово лице пуно весела и обијесне радости за авантурама и уживањима и све му се то чинило тако празно и путо. Миланове очи сјале су и лутале по таваницама и кад се наједном њихове очи сретеше, њему се језик заплете, причање поста сметено и збуњено и нагло се заврши, готово прекиде. Он ућута и гледаше преда се. Видјело се да му је било неугодно што је то све причао брату.

— Игранке, трке, кафешантани, жене, — рече Гавре Ђаковић, заустављајући се иза сваке рјечи, као да изазива њихову слику. — И зар само то сачињава твој живот? упита.

Милан га прекиде, бојећи се да он не настави своја питања.

— Немој, рече и пружи руку, као да моли или као да се брани. — Немој да ме кориш. Ја знам што ти хоћеш да кажеш. Опрости што сам ти говорио о стварима које не волиш. Заборавио сам. Опрости.

И погледа га благим погледом који моли.

Гавре Ђаковић ћуташе. Он хтједе још нешто да му каже, тражећи само у себи блаже ријечи.

— Видиш, говораше Милан, ја те разумијем. Али ја нисам рођен за други живот. Ја бих био несрећан кад бих радио друкчије. А нашто онда тражити несрећу? Ја волим трку за уживањима, мене опија брзина којом јурим. Ја се држим само површине. Јер сумњам да је живот у својој дубини тако сладак. Па нашто онда тражити горчине? Ја тражим задовољства.

И он се присили на један осмијак и удари га руком по рамену.

— Ко зна, рече, можда имаш право.

Али Милан сјеђаше с празним очима и лицем без израза. И читав дан остао је тако замишљен и нерасположен.

Гаври Ђаковићу је било криво што га је озловољио. И увече он се присиљаваше да буде весео и разговоран, преко свога обичаја. Напосљетку се Милан одобровољи, нађе своје старо расположење, увесељавајући матер својом шалом и разговором, и она га је гутала својим добрим и милим погледом. И поново звонила соба од његова гласа, поново се разлијегао његов весео и звучан смијех кроз читаву кућу, са топлом и дјетињском добродушношћу.

Тада су се посљедњи пут видјели.

Кад је у Загребу једног зимског јутра, још сав дрјемован и у кревету, отварао једно писмо из Угарске, на коме је видио братов рукопис, он није ни слутио што ће у њему да прочита. Писмо дуго, згужвано, на оцијепљеном комаду хартије; немирно писано, са неједнаким и кривим редовима и пуно грешака; непрекидано, са збуњеним, поплаше-

ним, потискиваним мислима које су се гурале под перо; са пуно мрља од мастила и са много испревлачених и брижљиво замазаних редова и ријечи под којима се скривала сувишност срамоте његова положаја и свега што је требало да остане скривено. Занесен једном махнитом женом, везан дуговима, узнемираван вјеровницима који су пријетили да ће изнијети цијелу ствар на јавност и пред суд; ужасавајући се од срамоте и понижења, борећи се са питањем части, мислећи са ужасом на затвор и послије тога на безнадан живот у изгледу; из страховања да се сам не кори безутјешно и не каје горко кроз цио свој живот, и из жеље да сачува остатак имања од кога је он и сувише потрошио, своме брату, он је био наумио да сврши са животом. Праштао се са братом, молио га да утјешит јадну матер, нека му опросте, забораве на ово очајно дјело, јер, завршавало се озбиљно и тужно његово писмо, боље је и глупо умријети него глупо живјети.

Гавре Ђаковић ни сам није знао како се обукао, стрчао без доручка низ степенице, јурио станици, шетао немиран и узрујан, погледајући на сат који је милио и, најзад, попео се у воз који је тако споро одмицао.

И кад је сио у саонице, како је резала зима, како је шибао вјетар, сух и хладан, по простору који се смрзао. Небо је било залеђено и сиво. Свуда наоколо непрегледан дубок снијег из кога се издиже, поред друма, оголићено дрвеће, прозирне шуме и планине у снијегу и облацима. А вјетар снаша намете и засипа сњежном прашином у лице. Кола и путници ријетки; тек што, покадгод, јато гавранова зацрни снијег, једини живот што се јавља. Њихове саонице полако узлазе уз брдо и муњевито слијећу низа страну. Окупани у зноју, коњи упадају дубоко у снијег и мучно се извлаче из њега. Он гледаше пред собом кочијаша, свега замотаног у биљце, са рупцем преко ушију, са бјелим вуненим рукавицама као чарапе, како преко

воље држи узде по којима се хвата снијег и не диже бич на коње. Гавре Ђаковић се сав увукао у шубу, само му, покаткад, провири нос и око да види гдје је. И тако читав дан. Горе му је било кад почивају, кад се згрије и изиђе опет на зиму и наставе вожду преко мразних и пустих поља, преко замрачених брда у којима извире бура. Смрзнуто и ледено звекћу и одскачу бронзе на коњима и губе се у овој бијелој, беживотној тишини. А дан тамни и губи се, међава обузима мах, бура се разбија о кланце и хучи у њима. Они застају, губе пут, усред каквог таласастог брдског пољница, скученог и стегнутог изблиза планинама. Стају, силазе с кола, кочијаш таре сијеном задахтале коње, док бура хоће да стрга с рамена и да однесе шубу; они траже пут, подупиру заједно својим плечима саонице и извлаче их на цесту, скривену наметима. Заједнички натежу боцу рума; коњи се једва вуку кроз мрак засипан снијегом; од часа до часа лијено се затресу бронзе и њихова звек смрзава се у пустој тишини.

Они морадоше ноћити у првој усамљеној кући на коју се намјерише, гдје их прими један мршав, распас сељак. Посиједаше око огњишта, чекајући да се разгори ватра, уз лојану свијећу, задјевену у чашу са кукурузом, док се из неког мрачног кута не појави једна трудна жена, обучена на брзу руку, која им свари каву. Пили су полако рум који је Гавре Ђаковић имао уза се, и ракију која се наша у кући, док је један бос старац, поред ватре од сирових дрва која се димила и дим гризао за очи, причао нешто болешљивим гласом: очевидно се тужио на времена, што нико није слушао. И задријемали су, сједећи око ватре; у другом ћошку се мицале двије-трије овце, и цијелу ноћ јечало једно болесно дијете. Гавре Ђаковић бијаше немиран и презаше често, док остали сјеђаху и климаху обореним главама; њега је престравила ова несвјесна, мирна, тиха биједа која се осјећала у овој кући, биједа пред којом су сви сагибали вратове,

послушно и покорно, без помисли да имају право да се буне.

А ујутро кад је кретао, при праштању са сељаком пред вратима, он му гурну у шаку нешто новца, док се сељак снебивао да га прими. И кад већ пођоше саонице, он још видје њега гдје стоји пред кућом, држећи новац у пруженој руци, борећи се и бирајући између сиротиње и поноса. Сиротиња је била јача.

Мати га није чула, кад, пред подне, стадоше његова кола пред кућом. Само што се помоли једна уплакана баба, нека његова рођака, повезана црним рупцем, и поздрави га. Он сиђе с кола, вукући предугачку шубу по снијегу и уђе у ходник, с отвореним вратима са оба краја, кроз који свираше вјетар са цесте у авлију. И уђе у собу, без куцања. Соба је била незагријана, хладна, неспремљена. На столу недодирнуто јело и пиће — јело извађено и остављено — можда још од синоћ. У ћошку, поред хладне пећи, на малој трonoј столици, сједила његова мати, заогрнута и сва у црнини. Кад је ушао, она се није ни макла, није отворила уста, већ дигла само очи и погледала га једним чудним погледом. Само се чуо њезин болан, брз дах у ком се осјећао јаук. Колико је било несреће и студени, — оне студени која не долази с поља, већ из душе, и која је још страшнија и леденија, — у тој хладној неуређеној соби, у тој жени, згуреној у куту, која ћути, која се не миче, с погледом који више ништа не схвата; за коју је с њезиним сином умро читав живот изван ње, која је пригрлила врелу и крваву успомену у своје груди, створила у себи слику свога сина, оживила га са хиљаду успомена, заборављених ријечи, милошта; завила га својом љубављу, осјећајући једном страшном боли његову рану, преживљавајући стотину пута његову смрт, умирући заједно с њим тешком и мучном смрћу, очајавајући што није јача од ње и што се то десило тако далеко, тако далеко. Страхота пренеражења била је исписана на

њезином пожутјелом и потамњелом лицу у које се боре дубље и гушће урезале; очи изгориле од ватре и изгубиле сјај; ко зна колико времена сједи она тако непомична и нијема, не осјећајући свој живот, већ само несрећу у себи, запрепашћена и сатрta једна мати.

Он је примакао једну столицу и сио поред ње, ћутећи. И туга материна прелазила је и на њега. Он се застидио себе кад се љутио на зиму; на саможивост једног ситног човјека који не воли да се узнемирује у невријеме; да оставља топлу собу, кавану, своје друштво с којим пријатно, уз бермет, проводи зимске вечери код Матковића, у једном угодном, малом »пајзлу« у Гајевој улици. Застидио се кад је видио ту жену која је препатила сву грозоту смрти синовљеве; Милан је умро једном, мучио се само једном, а она ће да се непрестано мучи, то умирање њу ће вјечно да боли, њезина рана вјечно да крвави, страшније него њему.

— Убио! — тупо и из дубине, с невјероватном тешкоћом у изговарању, каза она. Он осјети сву страхоту те, тако казане ријечи; он је у њој чуо и кратак, убилачки пуцањ са зрном које пробија чело; чуо пад, видио крв, трзање, мучење и кратку агонију у локви крви која отјече финим, скерлетним млазовима.

Он климну лагано главом и окрену се у страну и тихо заплака, што није радио до тада, осјетивши, у томе тренутку, што је смрт.

И та залеђена материна бол касније се кривила, дошле су сузе које не пресушују; свака ствар сјећала је матер на сина; његове књиге, школске успомене, слике, писма, по свима њезиним цеповима, свака та ствар била је за њу један јецај. Она прелажаше кућом као сјенка, сломљена и клонула, с ногама које клечају, с мишљу која застаје, с ријечи која се гуши. А све прелијевале и претапале сузе, јецаји пуни горчине, јауци пуни крви. Читава кућа била је пуна њезиних суза; јецај се

осјећао и титрао у ваздуху, упио се у зидове, долазио с вјетром; та ужасна несрећа једне матере завијала је у црно све око себе својим јадом и кукањем.

Послије петнаест дана, пошто је уредио ствари, нерасположен и нервозан, не могући издржати лелекање и писку закрвављене матере, Гавре Ђаковић се спреми за Загреб. Она га није задржавала и опростила се од њега једним хладним пољупцем.

До године је није више нашао.

III

Необично га је нешто дирнуло у души и читаво тијело стресло му се неком стрепњом кад је опазио да се стари јаблан више куће осушио. Он га памти и воли још из дјетињства, ради његових витких, зеленкастих шибљика, његовог бледуњавог, уског лишћа, његовог звиског шума под вјетром, ради гнијезда која сједе међу његовим рашљама, ради оног бујног и гласног живота међу његовим гранама. А сада га је гледао како је сув и пуст, остарио, поцрнио и оронуо, како се немоћно испиње својим сурим стаблом; вјетар чудновато шуми у његовим гранама које клепћу тупим и сувим звуком под вјетром и откидају се и падају, ломећи се о тврду земљу. И у томе ударању умрлих грана, он је наслућивао један самртнички ропца.

»Дакле и он«! рекао је и замислио се. И још је више заволио то мртво дрво, као да је било између њих нешто сродничко и блиско што их веже.

У бесане и празне ноћи, са затвореним очима, тјерајући од себе мисли, са главом дубоком упалом у мекани јастук, он је тражио мира и сна, слушао пуцкање расушеног старог покућства и глоцкање кога миша. У авлији по који пут залаје пас, и, од времена на вријеме, закукуријечу пијевци. Старински сат шета и избија.

И онда му се очи саме отварају и буље некуда у мрак, срце немирно удара и одскаче, а мишао збуњено тражи неки предмет. Стотина ствари пролијеће испред његових очију, стотина проструји његовим мозгом, мисли полусане, уморне, сакате, чудовишта која се слијевају једна у друго, једна грозна мјешавина светиње и гнусобе, пуна понижења и одвратности.

А кад се појави у дну собе старачко лице пуно бора, кад се засребрени њезина сиједа коса, кад угледа два ока, пуна суза, упрта на њега, у којима има и туге што не може да помогне, и сажалења и бола и пријекора, он се трза и стреса као шибљика, устаје и, у папучама, облачећи капут, диже завјесу и отвара прозор.

Мала, блиједа свјетлост расипа се по соби; млаз свјежине и хладноће удара споља; танка магла прекрива поље и ријеку; назире се сура брда, разријеђене сеоске кућице; бљескутају звијезде. Ријека успављиво и задовољно шуми.

С разголићеним вратом, подбочен лактом о прозор, он удише свјеж ваздух, док вјетрић долази од ријеке, удара по лицу и, на махове, повија гране и шушти лишћем.

Тако он стоји непомишно, празан од мисли, док танка јутарња свјетлост не почне да блиједи ноћ; кад затитра магла, кад стану да се јасније разабире куће, кад започимљу да се чују гласови живота који се буди, кад, поред његових прозора, са лијеном шкрипом прођу воловска кола на којима сељак напола спава, — онда се он трза, затвара прозор и пада, изнемогао и изломљен, на кревет, и спава тешким, мртвачким сном.

Дани су му били исто тако пусти и безбојни. Диже се око девет сати, расхлади лице водом и силази у башту, гдје лешкари у хладу, док се сунце ломи кроз грање шљива и јабука. Или силази Уни која тече подно његове баште, спуштајући се стрмом обалом, обраслом грмљем и трњем, сиједа под љесков грм и гледа у воду од које бије хладо-

вина и која протјече мирно и тихо, бистра и невинина као плаветнило дјетињих очију, игра се око камења, лагано и без страсти, и прави fine, благе боре, заборављајући и на касну јесен и на рано прољеће кад се, као несита и бестидна блудница, дрско и бијесно шири, растући и потапајући, док се у њу слијевају бујице јесенских киша или прољетних вода; кад јури прљава, широка и жута, прелијева и претапа оранице, ливаде и поља из којих вири поцрњела кукурузовина; окрећући млинове, носи лишће, кладе, огранке, цркотине; одроњује, откида и отима земљу једнима, доносећи је другима: за једне добра а за друге зла; или од земље, скинуте и здеране с огољелих поља, прави оточиће, дијели се око њих у рукаве и оптјече их, почимајући да их подире, руши, разноси и прождире.

Сједи он кадгод читаве сате и гледа у њу. Тако је добро познаје, зна сваки вир у њој, зна пругу којом се ваља матица. Или иде дуж обале, дерући ципеле о оштро камење, запињући и цијепајући одијело о дрско, црно трње, крвавећи руке кад се прихваташе за њега да не стане у воду и да прескочи на суво; гледа Уну разливену на уморним и лијеним пличинама, пунима шеvara и водених трава, гдје се скривају дивље патке, чапље и плиске; пролази поред дубина које покрива подмукло и затворено зеленило; застаје код бродова куд се прелази на босанску страну: кроз воду провиди се шљунак, а над воду избија старо, изглачано камење, а поред њега друго под водом, зарасло топлом и меком маховином. И он је једном осјетио неку луду жељу и вољу да је прегази, као некад у дјетињству, дошао до средине Уне, склизнуо с глатког камена и запао дубоко у воду. Вратио се тада кући сав мокар и љут.

Он воли њезин запјенушени бијес кад удара љутито на препреке и уставе око млинова; кад најури на слапове, пршти, пјени се, скаче, тече лагано опијена, спушта се поново, удара о стијење,

зашуми, налијеће и баца се доље наглавце, заједно с његовом мисли која ју прати и коју вода у себи заноси и утапа. И онда, он је гледа гдје шта као мирна, поносна госпођа кроз тамно-зелена поља, пуна кукуруза, обавија се око брежуљака, засијаних златуњавим јечмом, ниском и ријетком пшеницом и зеленом бујном зоби, вијуга преко поља, с обалама зараслим у врбе које натапају своје сјене и повијене, погнуте гране у води, шуми кроз сјеновите шуме и бучи разбијајући се о голе, оштре, тврде кршеве и тече брзо, срдито и немоћно, збијена и стијешњена, док стијење пара и реже својим оштрим ртовима њезину глатку стаклену пут.

Запљусне га кадгод млаз сељачког живота из тих малих, неједнаких кућа, обиљежених муком и потребом, из којих дише биједа и сиротиња; заталаса се понекад у њима нешто мучно што дави; радници у туђини јављају да нема посла; рад стао, глад притисла; запомажу да им се од куће штогод пошље, док гладна кућа ишчекује помоћи од њих; замре и оно тужног весеља над животом, ма какав био; заћуте неродне оранице, зауставе се и престану да се окрећу витлови, док Уна пролази мирно и спокојно.

Или у прољеће, кад се разлијежу кавге над стопом преоране земље: он разумије ону луду, очајну љубав према земљи, над којом сељак, огрезао у тешком зноју, сатире свој живот и своју снагу; бочи се и носи с њом, — у борби која замара, раздире руке, откида нокте и набија жуљеве на дланове, — да извади, отме, истргне из ње комад сувог, мршаваг круха за се и за дјецу; у ту земљу он сахрањује своје мисли, наде, бриге и стрепње, и он је не да, јер је воли себичном, грубом љубављу, што је његова. Обневиде очи и узаври крв, замахне проштац и одјекне негдје у пољу кубура кремењача. И ударају цестом по војнички чизме жандарма, тресу им се перјанице, бљескају бајонети. А пред њима, у крви која се са главе сције-

дила на кошуљу, с рукама у тврдим лисичинама, послушно, оборене главе, корача сељак.

Чудновато, он је имао још из дјетињства једну тужну успомену, која га је, и касније кад је могао да разумије њихове јаде и оправда дјела из очајања, и нехотице одбијала од тих људи; њих је раздвајао један гроб, који се, као и сваки, дуго памти и спомиње, а још теже заборавља и прашта. Било је, можда, у тој успомени и пригушене и притајене мржње и незаборављених суза и страхоте једног отвореног гроба који је зјапио између двију високих хрпа свјеже и масне иловаче по којој се познавали сјајни отисци лопата, који су одсијевали на сунцу.

То је био први страشان дан у његовом дјетињству.

Мати је била слаба и изнемогла и једва корачала, гушећи се у сузама, тресући се и посрћући; њих троје дјеце савило се око ње, са прљавим лицима од плача. Спровод се лијено вукао кроз село, застајући да се одморе људи који носе лијес; повијала се похабана црквена литија на вјетру и заносила носача; ситно и жалобно звонила два звонца у дјечјим рукама; испрекидано и ломно мијешала се звона са старог манастира; крупан плећат калуђер, у старој црној одежди која му је била прекратка, са раширеним крстом на леђима, држећи у кошчатој руци ниско оборену старинску књигу чији повез бијаху изгризли мољци да се, испод коже, на мјестима провидјело дрво, гутао и давио се у ријечима, прескачући их и скраћивајући, и сипао их у дугу, неуредну сиједу браду, пожуривајући спровод да што прије сврши тај обични и механични посао. А за њима измијешана поворка људи, жена и дјеце, која води разговор, која је дошла више из обичаја или радозналости него да жали, нимало тужна, осим неколико баба које мислећи на своју смрт оплакују туђу; кадгод се отео по који смијех и брзо се утишао; а све, и звоњавину звона и грају спровода и појање

оца Герасима са свађалачким гласом, надмашивало женино кукање и запијевка; у тај ведар дан, пун свјетлости, младог лишћа и нових трава са сочним и свјежим зеленилом, у тај бујан живот који својом крепкошћу и пуноћом презираше и исмијаваше смрт, спровод не унашаше нимало жалости до једног непријатног и излишног несклада.

То је био погреб његовог оца.

И сад, кад дозива себи у памет слику свога оца, она излази пред њега вазда жива и свјежа; он гледа пред собом тога крупног и чврстог човјека са мрком, неједнаком, гривастом брадом, у коју су већ године убацивале сједину, с повијеним брцима који се мијешали, испреплетавали, и били као срасли са брадом, са проријећеном, чекињавом косом која стрши, са љутитим погледом и са бором која не избива између очију, увијек у чизмама и у зеленкастом одијелу, са жировима на окрвратнику, као што се носе сви шумари.

Гавре Ђаковић не сјећаше се да га је ико волио, осим жене и дјеце му, али сви су стрепили пред њим и бојали га се. Он је добро знао да га мрзе и да га се боје; њему је та мржња годила и он се њом поносио, говорећи о њој са ријетким задовољством, при чему се на његовом лицу јављао један чудноват, зао осмијак.

Само пред старијима од њега развљачило се његово натмурено лице, пуно понизне и претјеране љубазности; његови гвоздени и чврсти покрети омекшавали су, његов јак, космат врат, иначе вазда усправљен, погибао се; уза све то што је био тврдица, он није жалио да, сваком приликом, почасти и погости што боље може старију господу од себе и да их напије најбољим вином и подвори најслађом пршутом, да покоље десетеро пилића, јагње, прасе, да их гости по неколико дана и да их не пушта да оду тријезни; а кад би они отишли, поново се замрачивало његово лице, он је још чвршће стезао своју кесу, остајао сам, сте-

кавши повјерење и наклоност, постајао још тврђи, љући, неумољивији, не жалећи да товари глобе на сељаке, да их оптужује и пуни њима затворе и оставља за њима непоорана поља, непокошене ливаде, несадјевена сијена и незасићене куће. Уживајући глас да је један од најстрожијих и најсавјеснијих чиновника, њему је било лако да ради на своју руку и да стече прилично имање; гомиле гужаба биле су писане и дизане против њега, али им се није вјеровало нити хтјело да вјерује, док се он стоструко светио онима на које је сумњао. И касније нико нити имаћаше воље нити се усуђиваше да га тужи. Он је остао увијек исти, силан и јак, да показује своју снагу и да ломи свој бијес на сељачким плећима.

Прва жена му је умрла неколико година иза вјенчања (кажу да је премлатио и пребио живот у њој), оставивши му једну кћер која се касније, иза очеве смрти, удала за некаквог канцелисту у Босни; с њом се Гавре Ђаковић није виђао, била је између њих нека распра око наслједства.

На велико чудо свију, Манојло се поново оженио, двије три године касније; читави свијет сажали младу дјевојку која пође за њега, проричући јој зао живот и мучну смрт; међутим чини се да се Манојло промијенио, бар према жени, откако му је прва умрла, и његова срца и бијес и ударци не падаху више у кући, гдје је све гледало да само њему по вољи уради и угоди.

Сељаци се надаху да ће бар године сломити и учинити да јења сила Манојлова кад му већ ништа друго није могло одољети. Али Манојло Ђаковић није старио, тако се чинило. Он је постао још грђи, знајући свој посао и службу у ситнице, бивао сваким даном лукавији и препреденији, довијао се свему: ниједан пањ није бивао однесен, а да он није дознао ко га је посјекао. Палили су му шуме да му нашкоде: он је нашао кривце и послао их на дугу робију и добио за то одликовање. Палили су му више пута сијена, не знајући да

су добро осигурана, и он је тај палеж радосно дочекао и наплатио са добитком. Његова сила не малаксаваше, изгледајући још дуговјечна.

Па и она се сломи једног дана.

Једног јесенског јутра, пред свитање, док напољу непрестано пљушташе густа и бујна киша, тргао је дјецу иза сна неки чудноват немир у кући. Они су скочили боси и необучени из кревета. У другој соби, при свјетлости мале лампе, стајала су два сељака, мокри и покисли, са извратеним дугим кожунима; са дугих, прљавих јарећих длака кожуна и из блатних, каљавих опанака, који су остављали за собом широке трагове, циједила се и цурила вода, правећи жућкасте локвице по поду. Бијаху чули из свога засеока неку пуцњаву изнад кућа и викање за помоћ, приметили се пушкама и повели псе. Иза дугог тражења, нађоше Манојла у једној увалици, свега у крви и без свијести. И сељаци полако пијучкаху ракију из овеликих чаша, не говорећи ништа, слијежући раменима од времена на вријеме. Мишљаху да усијеку које дрво још тога јутра; неће ваљда Манојло бити толики душманин да их оптужи ако оздрави. И кад се понапише ракије, одоше кућама прије свитања.

Манојло лежаше на кревету, са затвореним очима и јечећи; на раздрљеним рутавим грудима и на обнаженој десној нози до изнад кољена, видјеле се ране с којих отјецаше крв коју му жена заустављаше, испирајући ране ракијом. Једно момче из комшилука одјашило је било по доктору у друго село. Доктор дође тек око подне.

Стари одлежа у постељи нека четири мјесега и придиже се, омршавио, посиједио, мркији и несноснији него што је био, замишљен и ћутљив, одговарајући љутито и кратко. Гавре га је добро запамтио у тим данима гдје се, као сјенка неког црног облака, вуче кроз кућу, подупирући се на дебео дренов штап и застајући да се одмори, с главом погнутом и очима упртим у земљу; тек кадгод само нагло подигне главу и простијели очима све

око себе. У кући се ходило на прстима и говорило шапатам; тек он проламаше покатак ту тишину својим јечањем, кад би га пекле, у кишовите дане, његове ране које тешко зацјељиваху.

Он је мрзио да га нетко узнемирује, он је волио да остане сам у соби, хучући како ће му »ајдуци« потаманити и исјећи шуму за свих тридесет и неколико година како је он чува и како се у њу ријетко сјекира забада; уши га вјечно вараху да чује ударање сјекира у даљини, а нос му осјећаше мирис паљевине и растопљене јелове смоле. И кад би се оставио својих зебња и брига о шуми, читаво вријеме бијаше обузет парницом коју је био дигао против неких сељака на које је сумњао да су га ранили из пушака. О томе је он са собом гласно разговарао. Он се љутио на законе што су благи, што су прошла времена кад се могло на муке ударати, или кад је сам човјек смио да суди. И он се закљичаше својим крсним именом на страшну освету читавом селу, једва чекајући да оздрави; он пријећаше да их истражи: половину да пошље у просјаке, а половину на *кондуну*. Па, једног дана, кад доби вијест да су оптужени сељаци, ради недовољних доказа, били ослобођени, он се смрачи, увуче у се, погну се још више, гризући и уједајући у души, од бијеса, сам себе. И доскора паде опет у постељу. Умрије, иза боловања од осамнаест мјесеци, једнога јутра у мају.

Гавре Ђаковић памтио је како је њих дјецу пробудила мати у зору, плачући и љубећи их, како се кућа напунила свијетом, како је касније изишао, сав уплакан и гологлав у башту. Увијек га, и послије, подузима исто осјећање језе, увијек га потреса иста гроза кад види сунчано прољећење јутро послије кише: по трави и по лишћу блијеште капљице и лако се, с једним угодним и топлим шумом, стресају; дрвеће у цвијету подсјећа на невјесте у бјелини; киша у цвијету цвјетне латице по трави; одасвуда осјећа се оштар, угодан мирис цвијета и земље напојене кишом што издише

свјезину; дрвеће у цвијету носи на себи нешто снажно и бујно као живот у рађању; по орошеној младој трави жути се јагорчика и бијеле се шумарице испод живица у новом листу. А Уна се ваљала мутна, нагржбана малим таласима; сунце бацало свјетлост у воду и усијавало је.

Давно су потонули ти дани.

И Гавре Ђаковић застаде неко вријеме замишљен, уздиже обрве, слеже раменима и, осјетивши глад, пође на ручак.

Нашао је ручак на столу, прекривеном шареним, куповним столњаком. Дјевојка која му је донијела јело, склони се мало у страну, поздрави га с осмјехом и изиђе.

Он се сјећаше ње као малог дјетета коју је касније заборавио; зачудио се кад ју је, послѣје толико година, поново спазио и нашао као израслу, витку дјевојку, с црним очима, разликујући се од осталих сељакиња што је била вазда чисто обучена. Она му је доносила јело и касније почела да се брине за неке ствари по кући, старајући се да му угоди, не разумијевајући његово мрко лице ни ћутање. Она је свршила сав посао, узалуд га отезала и прегледавала једну исту ствар десет пута, чекајући да јој он нешто каже и одлазила полагаано, кадгод зачуђена, а кадгод ожаљашена.

Она је доносила у кућу мирис и свјезину поља и дах изапираних обала Уне; упадала у кућу као лагани вјетар који се ваља на ситним таласима и игра у тромом љесковом лишћу и у врбиним крошњама које су се надвиле над воду. И кад је она долазила, затитрала би она чама која је пунила ову зграду и губила се: у кући се осјећала једна младост која живи и једно срце које бије.

— Да се што не љутите на мене? — запитала је она плашљиво једног дана, прије него што ће да пође, пошто је двапут дуже остала него што је имала посла; на сваки начин, то је већ толико

пута мислила да запита и, не усуђавајући се, остављала за сутра. Једном руком држала је за браву и гледала га својим великим очима.

Гавре Ђаковић, подиже очи и зачуди се.

— Не, — рече он, немам зашто да се љутим.

— Ја сам мислила, — говораше она, гледајући у противни зид, — јер не диваните никад са мнош. Да вам није мрско што долазим? рече и окрену очи према њему.

Он се мало осмјехну и разумио је.

— Не, није ми мрско, — рече и погледа је благо. — Ја волим да ти долазиш.

Она се насмија радосно, стајаше још неко вријеме и оде сва задовољна.

И од тог дана, она удвостручи своју пажњу и бригу, мислећи и старајући се о њему; доносила му цвијећа и воћа које је сама узбирала, са једном искреном добродушношћу.

— Ви немате никога да се о вама стара, рекла је.

— Како да немам? — рече он и погледа је. — А ти?

Она се весело насмија и побјеже.

Једнога дана пљусну киша кад је хтјела да полази. Он јој рече нека причека. Она се снебивала и стајала мислећи неко вријеме, па најпослије сједе на канапе. И он касније сједе близу ње и обоје гледаху на прозор о који удараше и лупкаше киша. Видио се комад сивкастог неба. Грање је грозничаво дрхтало. Кроз оквир од прозора цурио је мали млаз воде у собу.

— Да 'оће скоро да престане, — каза она тихо о пљуску, мислећи на нешто десето.

Гавре Ђаковић не одговори ништа. Он осјећаше поред себе њу, свјезу и младу, која изгара за човјеком; он осјећаше огањ гдје му пржи лице и запаљује мозак. Он је погледа: она сјећаше с рукама у крилу, с обореним очима, с лицем у које је ударила крв, с облим грудима које су поигравале. Она се давала својим дисањем и ноздрвама

које се шире, и ћутањем и очима које нешто траже, и ломљењем прстију и којим дрхтајем и трзањем свога тијела, и уснама које су подрхтавале и упијале се једна у другу. И у њој се збивало нешто. Она диже главу и нађе његов поглед, сљубивши га са својим, и само што дубоко уздахну и стресе се.

И кад он метну грубо руку на њезино раме, она одмах клону и сва му се предаде, без ријечи.

Напољу је пљуштала киша и текла потоком.

Растали су се ћутећи, док је сунце ударало у прозоре, улазећи у собу и блијештећи вани у мутној води која је полако отјецала. Он ју је видио кроз прозор гдје се жури, са загагреним очима и са зајапуреним лицем преко кога је прешла рукама неколико пута, намијештајући косу и гледајући преда се, још сва уздрхтала и узбуђена, пуна неког чудноватог задовољства. Он је сједио у соби, заваљен и опружен, још разигран њезином љубави, пуном страсти, младости и доброте.

И у једном тренутку огорчи се на себе, осјетивши у себи страшну малодушност. »Зашто сам ја такав подлац?« запитао се болно. »Ти нијеси рђав човјек, а нијеси ни добар«, одговорило је нешто у њему. И застаде, не хтијући да доврши мисао која му се наметала, настојећи да је одгурне, заборави, угуши. Али она је била јача од њега. Она је казала сухо: »Ти си као други«. И његове се усне презриво развукоше. Као други! Колико бола, понижења и истине!

IV

Сјећао се предвечерја једног врућег љетног дана, пуног загушљиве прашине и сухе жеге, док се сунце спуштало и слабило: главном улицом комешало се, мимоилазећи се, мноштво вечерњег свијета који је био изишао у своју обавезну шетњу; људи се гласно поздрављали, застајкивали, смијали се и добацивали досјетке; жене бацале

погледе, осмјехе, загледале једне другима хаљине и огледале се у излозима; средином улице пролажаше једна гомила зидарских радника пуних креча по одијелу и по изобличеним, рђавим шеширима, враћајући се са посла тешким и уморним корацима, и задиркујући се међу се. А кроз то мноштво, лијено и спокојно окретали се точкови на двоколним таљигама, прљавим и слупаним од дасака, пунима смећа и ђубрета, из кога је вилила једна прљава лопата; таљиге вукао један крупан, стар и лијен коњ, с обореним очима као да дријема и са амом који му поиграваше на врату; на смећу спавао је слатко млад радник, са црвеним и једрим лицем, у искрпљеном прљавом одијелу, са уздигнутим кољенима и са широм опруженим рукама, са изразом задовољства на лицу: снивао је, ваљда, нешто лијепо.

Гавре Ђаковић се тада тргао. Свијет који је пролазио није гледао ту поспрдну слику свога живљења, није примјећивао тај нијем подсмјех живота, који пролажаше полагаано и неопажено. Гавре Ђаковић видио га је и осјетио га је. И тај призор не раздвајаше се више од њега, он га је прогонио свуда: кадгод је загледао у свој живот, јављала се у њему злобно и пакосно та слика; само мјесто радника видио је себе.

У њему је било нешто уздрхтало и узнемирено послје састанка са Јеком; он осјећаше да равнодушно упропашћује једну младост и подлачки гази једно срце; он се увјераваше да треба бар да стане, да прекине прије него што буде касно; он се стотину пута одлучивао, заклињао, давао себи ријеч да ће то бити првом приликом кад му дође; он је био промислио ријечи којима да јој то каже, он је знао на памет своје фразе и одговоре. Али чим је она улазила у собу, весела и насмијана, доносећи са собом тако много бујног живота и младости која се пресипа, он је брзо заборављао на што се био одлучио. И кад је она

одлазила, он се поново кории и остављао ствар за сутрашњи дан.

Па послије остави и те мисли на страну, не мислећи кадгод ни на шта и бојећи се да мисли; био се пустио животу нека га заноси куд хоће, осјећајући да је слаб да се отима, а кукавица да се бори. Само кадикад заигра нешто растргано у њему, нешто се болно потресе; зачује један сухи, пјесковити смијех који долази из далека и који звечи разбијено и чудно. А дани пролазе.

Једног дана лежао је у хладовини у башти, под једном старом трешњом са испуцаним деблом и гледао кроз грање у бјеличасто плаво небо; од Уне ударао лак вјетар и доносио оштар и јак мирис воде и буркање валова; негдје у даљини сијао се један срп воде; однекуд из поља долазили одломци једне снажне пјесме коју су пјевали чврсти и оштри гласови жетелаца, пјесме грубе и вреле као и сунце које их пржи, под којим жању, полегли по послу и окупани у зноју; у њој се чуо пун звук српа кад се забада у густо, пожутјело класје и та пјесма, непрекидана, доносила је са собом ритам ударања српова и падање јечма.

И он је помишљао, зашто се није раније тргао и оставио школу и дошао да живи у својим пољима; да би можда боље било да се није одвајао од своје земље, да дише с њом заједно, да с њом и њега бију кише које падају у невријеме, да и њега сатире мраз, да и њега боли ударање ледених зрна, да и њега пржи суша и изгара припека, да хлепти као спржена поља за једном кишом, да излијеће пред кућу и да дуго погледа у небо, глатко, плаво и без облака, са којег се просипа огањ. И кад тамо, иза брда, почима да се рађа облак, он у свој поглед меће и љубав, и молбу, и преклињање, поздравља га радосно као брата или пријатеља, с уживањем га прати како расте као и његово срце у грудима, како мало по мало прекрива небо, како се примиче, прилази, спушта. И почимају капље које се

распрскавају о стврднуту, испечену и испуцалу земљу, јаче и бујније ударају млазови, земља жељно упија воду, а он са скинутом капом пушта нека га бије киша по лицу и по коси, нека му се циједе низ врат и низ прси, он жудно ужива у њој као жедна, одавно ненапојена поља и исушени усјеви. Како би он био срећан кад би се овако мокар и покисао могао да врати у кућу. Не би га се ништа друго тицало, не би можда осјећао оволико празнине и пустоши у животу; у кући би га чекала жена и полетела у сусрет дјеца. Он би живио у својој малој породици срећно и задовољно, без туробних и излишних мисли и без празних и неиспунљивих жеља.

Али овако кад му је умрла воља за све, кад не може да се снађе, кад нема снаге да се тражи ни смјелости да се држи, кад га је укочила и скаменила мемла и чама једне плитке средине, он се осјећао тако сам, одвојен од свега, као у једној страшној бескрајној пустињи без хоризонта. Гурнули су га у школе да буде господин, одвојили га од земље и народа, спријечили га да ухвати корјена у земљи из које је изникао, гурнули га у један живот у који кад је загледао, он се згрозио, ужаснуо, тргнуо. И пошао је натраг кад већ више мостова није било: у онај живот није се усудио да уђе, а овај други постао му је неприступачан. И он је застао, остао тако стојећи, не идући ни напријед ни натраг, с презривим осмјехом према себи, са рукама на леђима, осјећајући горко сву биједу и глупост свога положаја.

О, како се он стресаше под ударцима пјесме жетелаца, која се разламала бесконачно: они ту пјесму пјеваху земљи која их држи и храни, земљи на којој су одрасли њихови дједови, вјечно радећи и бранећи је с пушком у руци, сахрањујући у њу све своје наде и муку и јаде и зноје, земљи из које су се родили генерали који су заборављали и своје куће и свој језик и своју народност, чим су припасали сабље, и ломили их по крвавим раз-

бојиштима Солферино, Мађенте, Кустоце и Кенигреца; земљи која је одњихала господу која су их батинала и тјерала у хајдуке, ударала данке и сундила им, затварајући их и шиљући војску да их пушкара. Њему се чињаше да Уна памти стотине година ту пјесму, да ју је у себе упила, да је она добродушно понавља жамором својих таласа, да и она воли своје обале које вјечно обдјелавају њезини потиштени унуци, да би она можда друкчије текла, кад не би, једне године, чула ударање српова и пјесму жетелаца. Ко зна...

Кад је дигао очи, видио је гдје према њему иде једно сељачко дијете коме су тек негдје одскора обукли гаће кад је пошло у школу, скиде с много муке своју црвену капицу и стаде пред њега.

— Гавре — викну — тражи те некакав господин, — и одмах отрча натраг.

Гавре Ђаковић баци поглед за дјететом, чисто не вјерујући. Ко би то био да га тражи! Да није какав стари пријатељ који је овамо случајно залутао и сјетио се њега? Зашто да га узнемирује тај свијет?

И он лијено устаде и пође, облачећи успут капут на коме је лежао и отресајући труње које се било нахватало по њему. Кад уђе у кућу, нађе у ходнику једног омањег, дежмекастог и постаријег човјека који му пође у сурет и представи му се, хватајући се за шешир: »Бохуслав Панек, инжењер«, изговорено тако као да је он већ морао то име стотину пута чути и чврсто му стисну руку као да су били стари познаници.

— Мило ми је, мило ми је, — рече Гавре Ђаковић, прогунђавши своје име и питаше се: »Шта хоће овај човјек од мене?« и гледаше његова набрекла црвена лица, забрекао подвалак, црвене бркове, све под једним простим сламнатим шеширом; преко куље му један дебео златан ланац са завинутим црвеним коралом, из џепа на прсима помаљао се један велики и прљав *цолшток*.

Он га уведе у собу и изнесе ракију.

Инжињер се љубазно куцну, с много пријатељског осмјеха, најприје примиписа чашницу и мирис га очигледно задовољаваше, сркну мало на врх језика и показа лицем да је више него задовољан и кад испи, он добаци Гаври Ђаковићу један љубазан поглед. И поче да хвали шљивовицу; са рђавим акцентом, запита, онако немарно, има ли је још много.

— Нема.

— Нема! — рече он више него жалосно. — Штета, штета! — мрмљаше он. И искапи нову чашницу.

И он је засио у тој соби, као да је стари гост куће, слободно се кретао, смијао, причао на дуго и широко о своме Прагу, о чешком пиву, грдио Нијемце, развезао о Јану Хусу и о Жишки, о словенској солидарности, причајући иза сваке десете изреке како му је вријеме скупоцјено, а сједећи тако као да не мисли да се скоро диже.

— Боже мој, шта хоће овај човјек од мене? — питаше се очајно Гавре Ђаковић који се досађивао. И он посла у себи до ђавола и Јана Хуса, и Жишку, и словенску солидарност, заједно са господином инжињером и његовим Златним Прагом.

Затим Панек сврну разговор на своје послове: на један пут који прави у овој околици. И потеже из доњег џепа један велики план, рашири га по столу и поче да му све потанко објашњава. Гавре Ђаковић се запрепастио и постајаше нервозан.

— Какав је ово несрећник! — дрекну у њему један глас. — Упропастиће ме. Изгубићу и ово мало памети. — И предаде се својој судбини, мислећи да избије малог Илицу што му је овог објесио о врат. Он већ помишљаше да се с њим завади и тражаше само коју ријеч.

Једва једном, инжињер му каза зашто је дошао; чуо је да он има у својој кући довољно мјеста, молећи га да му уступи двије собе, јер нема гдје да станује. Гавре Ђаковић се малко зами-

сли и више да га скине с врата него да му учини услугу, обећа му. Може да се усели кад хоће.

И они се растадоше. Гавре Ђаковић гледаше га како се љуља цестом, поштапајући се на један дебели, прости штап, и одлану му у души.

Послије се покаја. Биће узнемирен. Можда има још неко с њим кад је узео двије собе. Уосталом, и онако су му новци били на измаку; они ће га се мало тицати. Он ће опет да живи сам за себе.

Извјесно, инжињер није био сам. Гавре Ђаковић разабираше још један глас, и то, чинило му се, женски. Ваљда је ожењен, помислио је; у осталом, шта га се то тиче? У кући је било мирно, особито првих дана; он се није ни с ким виђао, јер га је то мрзило. Ипак, кућа се полако будила, осјећали се животи у њој, живот је јаче кроз њу струјао, ствари добивале нови изглед, стресајући са себе мрак и прашину: осјећало се да живот долази полако и нечујно, као на прстима.

Па кад је силазио у башту, сјећа се да се је нехотице окренуо према њиховом прозору и учинило му се да је спазио једну женску главу које је убрзо нестало. И питао се зашто се он окреће? Био је немиран цијело вријеме.

Кад се враћао, опазио је да нема никога на прозору. И онда се увјеравао да му је то сасвим свеједно, био ко, не био. Али чинило му се да је био неко по страни ко га је гледао. Кад је улазио у кућу учинило му се да чује како су се за њим полагао отшкринула једна врата. А затим се коррио што мисли о таквим глупостима и био незадовољан са самим собом. Његова радозналост изгледала му чудновата и смијешна, дозивао је у помоћ своју равнодушност, али узалуд. Он онда бацаше кривицу на своју осамљеност која потпирује мисли без смисла. — На крају крајева, ко то може да буде? — узвикнуо је. — Једна буцмаста и здепаста Чехиња, — и насмија се.

Пало му је на памет да сутрадан оде к њима и одмах је то назвао глупошћу. Плашио се пла-

ном пута и различитим другим плановима из инжињерова цепа; бојао се као живе ватре Јана Хуса и Жишке, увјеравао се да онај зна још стотину ствари о којима може да прича по неколико сати и да му пробија главу како су Чеси први словенски народ. И не смједо да оде.

Међутим, познанство је било обично и случајно.

Срео их је једног јутра у ходнику, машио се за шешир и хтио да прође. Инжињер га заустави, поздраву се с њим и диже читаву галаму својим говором, смијехом, гласом који је одјекивао и лomio се кроз кућу. Па онда се присјети и упозна га са својом кћери која је стајала мало по страни и гледала кроз отворена врата, бацајући кадгод на њих двојицу по који поглед. Они се осмјехнуше и руковаше.

Инжењер га позва да пође с њима, покушавајући да га одушеви за свој посао. Он хтједо да мало размисли и не одговори одмах.

Она га погледа. Њему се учини да је прочитао у њезином оку: »Хајдете!« И он, не знајући ни сам зашто, пође.

Било је јутро; сунце још није било ојачало и падало је на крошње шљива чији се плод плавио у грању; гране које су се нагињале према путу, биле су обране од пролазника; прођоше редом крошњатих трешања, с напола увелим лишћем и са изломљеним огранцима испод њих, што је подсјећало на дјечурлију која их је била пустошила чим су биле почеле да руде. Испред кућа трчкарају неумивена дјеца. Иза кућа извири која жена, повезана рупцем, и брзо се склања. Пси на ланцу трзају се и лају. Виде се разваљени плотови, густе и збијене живице, огрезле у зеленило. Иза куће одсијева благо Уна у даљини. Чују се и виде витлови како се лијено замачу у воду. Брашњави људи изилазе из млинова и скидају капе; сретну се по која колица која се тешко одмичу по друму, скоро насутом оштрим и крупним камењем. Они

прелазе преко стрњишта, пуних стогова, у чијој хладовини изваљени момчићи и пси чувају стоку. У даљини виде се коњи како облијећу по гувнима и чују се узвици. Они почињу да се пењу уз бријег једним старим, разрованим путем, пуним вододерина; иза леђа остају им високе, голе планине, са сурим и стрмим стијенама у којима се гнијезде орлови. Кроз један кланац пробија се Уна.

Инжињер нешто прича о своме послу и будућим радовима у овој околини; Гавре Ђаковић погледа га од времена на вријеме и климне главом, али га не слуша. Он гледа поред себе њу, у лакој, плавичастој хаљини, са врпцама које се лепршају на вјетру, са широким, сламнатим флорентинским шеширом, на јакој бујној, златуњавај коси; лице дугуљасто са фином бијелом пути која се покадгод зарумени, са доста обичних потеза, али пуних једне благе њежности: тек мало замишљености која се тренутно јавља из њезиних очију, даје лицу више изражаја. То је био његов први утисак. Он се обрађаше њој са по којим незнатнијим питањем, а она се осмјехивала и потврђивала.

Уђоше на један разваљен пут, пун крупног камења на коме се познају обли трагови челичне шипке; доље, испод њих, зарасла брдо букова шума, пуна хладовине и свјезине. Већ су могли да спазе мноштво људи који дижу грају, усијецајући пут у брдо; једни ваљају камење и слажу га на путу, други ударају гвожђе у тврду стијену и ударци бата одјекују у ували; види се четица људи како се распрши у трен ока на све стране, полијегајући по земљи; дигне се облачић дима, грмне и одјекне неколико пута потмуо пуцањ с кишом камења које пада, прштећи и рушећи се низ брдо. Ударају батови, виде се замахануте и засукане мишице, мучно се забада челик у цијелац камен. И прилазећи ближе, они могу да виде у непрекидном послу људе са раздрљеним кошуљама кроз које се црне прса, у прљавим гаћама, закриљене

од сунца различитим шеширима који причају њихово мучење и пребијање по туђини. Чују се весели, храпави гласови гдје се довикују, под сунцем које се диже и које почима да шибав својим зракама. Из шикаре, на трњу, плаве се њихових прслуци. Читаво поље испод њих одјекује од њиховог посла, њихове вреве и експлозије динамита.

Инжињер оде одмах радницима, а они сиђоше доље у хладовину, под једну букву, с густом, непрозирном и непробојном крошњом и обилатим и бујним лишћем које сакрива гране и огранке. Она је бацила свој шешир на хрпу сувог лишћа, и они сједоше, погледавши се у исти мах, и бацише поглед на више. Одозго се чуо озбиљан, пола љутит и одсјечан инжињеров глас који је давао раду једну оштру и заповједничку ноту: јаче и брже лупали батови, чешће се разлијегала експлозија, људи се наглије и ужурбаније кретали. Горе се видио он, црвен, са испупченим трбухом, са шеширом који га поклапа, машући, показујући и упирући својим штапом на нешто, склањао се и трчао неспретно, љуљајући се и заваљујући се с десна на лијево кад је пуцало у његовој близини, враћао се сав задуван на старо мјесто, потичући рад све живље својим оштрим, реским гласом, не дајући људима да дахну, да се одморе, да се напију угријане воде, не видећи у њима људе него раднике који морају да га слушају и да му се покоравају, ако хоће да заслужи коју крваву пару, гледајући само свој посао пред собом који треба да се сврши. Он је горе био постао сасвим други човјек, не налицећи ни најмање на онога трбушка, са лицем за шалу и за смијех, са дебелом цигаром у зубима која му се вазда гаси, са изгледом човјека који не зна да се наљути.

А они доље причали су о Загребу, о стотину ствари које су добро знали, сјећали се са ведрим и веселим смијехом малих догађаја; њихов говор лагано и испрекидано мијешао се у пун и једноличан шум буква. И подне је брзо дошло у при-

чању тих ситница кад је инжињер сишао к њима, сав црвен, задуван, узрујан и промукао, тужећи се на наше раднике, псујући их и пријетећи им, говорећи како је сасвим друкчији чешки радник; и кад дође на своју вјечну омиљену тему, Чешку, његово се лице поново разведри, глас му поста блажи, а очи се добродушно расвијетлише испод ријетких трепавица.

Они не дадоше Гаври Ђаковићу да иде кући на ручак. Ручао је заједно с њима, док се више њих, код радника, јављало живље расположење: виђале се жене и дјевојке које су биле донијеле јело својим људима, браћи и рођацима; разлијегао се подале из хладовине весео врисак дјевојака и лијено, безбојно смијање жена; горе лежале разбацане ћускије, лопате, батови, колица и други алати који су блијештали на сунцу.

И послије подне, кад су низ брдо силазиле гомиле жена, кад радници узеше поново од сунца угријене алате, кад се инжињер лијено и неспретно кривудајући узвера к њима, кад у поље поново одјекну његов љутит глас, кад залупаше батови и ужурбаше се људи, Гавре Ђаковић опрости се с њом. Њој би мало криво што је оставља, али га не задржаваше. И он се упути кући. Зачу иза себе глас инжињера који му весело довикиваше нешто, машући штапом. Гавре Ђаковић отшкрину мало шешир и видје Панека како се одмах упутио једној гомили радника, почимајући да их псује.

Кад је стигао кући затекао је на столу ручак који се охладио. Он је збацио са себе капут, скинуо крагну и спустио се у наслоњачу, осјећајући се уморним, не толико од хода колико од разговора, од вреве, од рада који је видио; било је неизмјерно много умора у ономе једноликом, тешком и потмулом ударању батова и у честим експлозијама.

И он се смијаше самоме себи, својој радозналости да се упозна с том дјевојком коју је наравно замишљао сасвим друкчије, боље или горе, која

није била рђава, која је била као и све остале, и све што је донио у себи од тог познанства, био је један миран и равнодушан утисак. И послије пола сата, он више и не мишљаше на њу.

Ништа више није бунило његове мисли; он је често није ни примјеђавао. Помало је кадгод разговарао с њом на ходнику: обоје наслоњени на своја врата. У кући му се боље свиђала, гдје се јаче, без шешира, истицала њезина коса. Нашао је у њој једну мирну доброту која му се допадала. Видио је да јој је још увијек било жао што ју је оставио тако нагло онога дана. Па послије разговора, он је опет постајао стари и пуштао се са уживањем својој чами, не трудећи се да даје мислима извјестан правац; мрзило га да се обмањује.

И тако се вукли дани без обиљежја и без узбуђења.

Једнога јутра пробудио се касно, уморнији него што је легао; соба је била мрачна, напољу падала киша, заплускујући прозоре. Он се тешко дигао, осјећајући се да није ни зашто; мисли су му биле глупе, покрети тешки, погледи празни. Није се сјећао да га је одавно толико убијала чама кишног дана, то немоћно мртвило, испрекидано шиштавим шумом кише која пљушти, заклањајући својим финим, дрхтавим платнима од ситних, збијених млазова предмете у даљини; и на његову душу навлачила се она једнака, мирна, сива боја која даје свему прљав изглед. Није било у томе дану ничега злог, ничега рђавог, није у њему било никакве срџбе ни злобе, али није то била она добродушна, бујна и густа киша која се слијевала с уживањем и кликом, у пуним звуцима, послије сушних, изгорјелих дана, у њедра загорјелих и окорјелих поља. Било је у тој киши нешто прљаво и јадно, у тим танким и уским млазовима који се квасе и губе у немирним локвама жуте, блатњаве воде која залијева каљаве друмове; било је у томе свему много једне биједне немоћи, нечега без сна-

ге и без воље; киша је цурила с презривим, безвољним јадом, вазда једнака, и преко мртве ноћи и замрзлог јутра и дана који је куњао.

Како је он тешко сносио тај дан, пун потиштене нејасности и нечега скривеног, на својој души. Он је осјећао толико терета на себи; сиве, оловне чаме која је била страшна, јер је била непомична и грозна, јер је била неисказана и немилосрдна, јер се није мијењала, остајући вјечно иста. Он се осјећао спутан од ње, од нечега невидљивог што га гњечи, мучи и сатире, лагано и без журбе, непрекидно и сигурно. Он није налазио ничега у себи да се одупре и отме томе злу, он му се био предао са затвореним очима и малаксалим тијелом, проживљујући грозне часове, очајне у својој празнини.

Знао је да је она сама код куће, да је инжињер још у јутро некуд отишао, да се и она можда досађује и мучи, да можда жели да проговори неколико ријечи, али ништа се у њему није кретало, ништа га није потицало да се дигне из своје наслоњаче, према свему остајао је тврд и хладан. Чинило му се да је чуо њезине кораке у ходнику, да се њезина врата више пута отварају, али он је био непомичан, са закованим тијелом и заспалим мислима, које су га убијале својим мртвилом. И дан се теглио прљав, кишан, блатан и туробан, не наличећи ни на дан ни на ноћ.

И он је ваљда био задријемао у својој наслоњачи, јер кад га је тргла нека лупа из ходника, око њега је била густа помрчина. Мрзило га је да пали свијећу и гледа на сат, осјећао се последије сна нешто боље; мисли су текле лакше, није га тиштао умор. И поново му допираше до ушију неки шум из ходника, као да се неко напреже да дигне нешто тешко; једном му се учини да чује нечије стењање, нечије задахтало напрезање.

Он запали свијећу и отвори врата.

На каменим плочама ходника лежао је потрбушке пијан инжињер, гологлав, покушавајући

да дигне главу, са још црвенијим меснатим образима него обично, са крвавим, избуљеним, блесавим, пијаним очима, са набреклим жилама на челу, са замуљеним рукама, сав блатан и мокар од кише. Поред њега клечала је кћи, покушавајући, мучећи се узалуд да га крене и да му помогне да се дигне. На њезином лицу у које је ударила ватра, огледало се нешто страшно и запрепашћено, с очима, пуним суза, убијена стидом, осјећајући понижење свога оца, као да и на њу пада један дио његове срамоте. Кад угледа Гавру Ђаковића, она бризну у гласан плач и сакри лице рукама.

— Господине Ђаковићу, господине Ђаковићу, — понављаше она кроз сузе, не могући више ништа да каже, сва уздрхтала и узбуђена, гушећи се у горким и несрећним сузама.

Њега прође некаква језа кад видје њезин плач и тугу и срамоту; њему дође жеља да удари ногом ово пијано створење, изваљено немоћно, са раширеним рукама, пунима блата из јаруга. И он љутито, не пазећи гдје га хвата, не марећи за стењање ни за одупирање господина Панека, више вукући него носећи, уведе га у другу собу, праћен Иреном са свијећом у руци која је дрхтала и тресла се као у грозници. Она остави свијећу и изиђе. Он га свуче, баци га у кревет, не марећи за његово мумљање, и покри га. Он одмах поче да хрче.

У другој соби, на столици, са лактовима о столу и рукама на лицу, она је плакала једним тихим плачем. Мала, проста лампа просипаше лијену свјетлост на њезине косе које су биле напола пале и на фино руменкасто месо лијеве подлактице са које се био спустио раскопчан рукав.

Он јој лагано приђе и ухвати је благо за подлактицу.

— Не плачите, — рече, и осјетивши да му глас дршће и бива слабији, трудио се да га појача и да му даде благу мирноћу, — не плачите, — рече поново са непогођеним тоном гласа, — није то ништа тако страшно, то је доста обична ствар.

И пусти њезину руку.

Она само што мало отклони дланове с очију, задржавајући свој положај с рукама испред лица, и погледа га тужно и паметно у очи.

— Како сам несрећна, Боже мој, како сам несрећна! — рече и клону челом о го, дрвен сто и зајеца, тресући се као трска.

Он стајаше неко вријеме поред ње, тражећи једну паметну и утјешну ријеч, али је не нађе. Па онда лагано пође према вратима.

— Лаку ноћ! — рече.

Она га не чу и не макну се.

Он пође сав узбуђен и узнемирен у своју собу и тек кад се удари о једну столицу, сјети се да је заборавио свијећу у инжињеровој соби. Он се свлачио у мраку и чинило му се да још чује њезино болно и уздрхтало јецање; и кад је легао, чинило му се да је још види сатрвену и сломљену, пуну неизрецивог јада који је лила у сузе, и он се стресаше, видећи је како дршће, са врелим челом на хладном столу, како јој играју груди, како јој руке, влажне од суза, притискују лице: њега прожимаше вјечно њезин тужан, заплакан поглед, њега притискиваху као камење њезине жалобне ријечи, пуне суза, бола, срамоте и једног јада, тешког као олово: »Како сам несрећна, Боже мој, како сам несрећна!«

И у мртвој ноћи без живота и кретања, он не престано мишљаше на њу и на њезине ријечи. Он се преврташе с једне стране на другу и не могаше да заспи. Она сигурно још плаче, мишљаше он. Она каже да је несрећна.

— А зар сам ја срећан? — запита се он и луташе очима по таме. И читаве ноћи не склопи ока.

V

Иза тога догађаја који је, за часак, пробудио и потресао ову мирну кућу, све се поново слегло и смирило. Исти онај мир, иста она тишина и

једноличност која је била прије тога, враћала се са побједничким ликованем и падала заједно са новом прашином и суморним даном, који је стрмоглављао као у понор, кроз мале застрте прозоре, своју јадну и безвољну свјетлост на предмете и на човјека, умртвљавајући их и изједначавајући их, правећи од човјека неки чудновати предмет који је случајно овамо забасао. Само у зору потреса се кућа из темеља од инжињерова гласа, који чисти грло, и његов кашаљ чује се у десетину околних кућа, одкуда се већ људи журе на посао да тамо стигну прије њега. И онда протабају ходником његови кораци и мирис цигаре продре кроз пукотине од врата; зачује се још једном испод прозора његово кашљање или како одздравља својим погрјешним нагласком, и све се то наједном изгуби и у кућу се враћа стари мир.

Неколико дана иза тога кад се је Гавре Ђаковић видио с Панеком, овај се сам доброћудно сјетио оне вечери и почео да се слатко смије: по образима му се тресло црвено месо, мале плаве очи губиле се и ишчезавале у салу, поигравала куља и на њој поскакивао дебео, златан ланац. Он је хвалио вино код Јандрића и није могао да прежали што Гавре Ђаковић није био у друштву. Ирена је била поруменила и гледала у страну, збуњена изазивањем успомена оне непријатне ноћи.

Њу је спазио у башти поред Уне, једног благог јесенског јутра са изблиједјелим небом и уморним и благим сунцем које позлаћиваше пожутјелу, старачку, преживјелу траву.

Она се дигла и пошла му у сусрет с веселим и добрим осмјехом, и пружиола му пријатељску руку, као старом познанику. Он није очекивао да ће се с њом срести и осјећаше малу, пријатну збуњеност и руменило на лицу, без имало зловоље; примио је њезину руку и промрмљао неколико значајних ријечи. Пошли су заједно, и не питајући се, низ стрму обалу. Гавре Ђаковић посматраше њу пред собом, свјежу и витку, са шеширом у руци,

гледајући како њезина нога иде с камена на камен, како се повијају њезине хаљине по тијелу; он не осјећаше да иде, већ да га вуче за њом нешто јаче од њега, и он хиташе а да није знао шта је то што га носи, не марећи за камење које запињаше за ципеле, ни за трње које зауставља. Он није гледао гдје стаје, он није видио ништа око себе, ни пожњевена глатка поља, ни воду која блијешти, већ само њу, прегибе њезиног тијела, њезине покрете, упијајући у очи њезину слику, као да је сада гледа по први пут, не скидајући погледа с њезиних плећа на која коса баца сјенку. А она се осврташе с времена на вријеме, осмјехнувши се и казавши му коју ријеч, осјећајући његове очи на себи, чујући његове кораке за собом, слутећи његову мисао која је прати. Кад дође једном грму она се застави, окрену се и сједи под грм.

— Ово је мјесто које ја волим, — рече она. Он се спусти поред ње.

И с ногама над водом, с осмјехом у очима, они су причали много и весело, као пријатељи који се познају годинама, док је вријеме јурило као вода испод њихових ногу. И обоје се осјећаху тешко и неодлучно у часу кад се мораше растајати.

Кад је изгуби с очију, он иђаше лагано, с обреном главом, с очима пуним њезине слике, с ушима пуним њезиног смијеха и ријечи. Гавре Ђаковић осјећаше у себи нешто необично и ново што улази, не питајући, у његов живот, крчећи себи пут моћно и силно, одбацује његове мисли, потискује и даје друге правце његовом дотадањем животу, разгони мрак, уноси свјетлост, доноси стотину промјена, ствара новог човјека и рађа вољу, младост и снагу.

Ипак, на махове, снажно избијаше у њему тјескоба, мрачна и црна, пуна питања и сумње: »Куда то води?« И он се упињаше да разумије то ново осјећање, бојећи се да га назове једним именом, и преврташе га, испитујући, са свију страна,

не вјерујући ничему и бојећи се обмане и изливног варања самога себе. »И зашто то баш сада долази?« питао се. Колико дана гледао ју је, као што је посматрао сваку жену, не правећи велике разлике између једних и других и не мислећи касније на њих; гледао ју је, а да ништа у њему није казало да је она боља, љепша и њему милија од других. Он се увјераваше да се вара, да је то само један дан младости, као што их има много у животу; и он вјероваше да ће и тај дан проћи, као што су прошли и ишчезнули многи други, и однијети за собом и успомене и слике и ријечи, а живот ће протјецати поново једнолично и тупо.

Пушташе се мислима, не присиљавајући се да их управља, и оне тражаху њу и налажаху је и добру и веселу и са тужним осјећањем оне вечери кад ју је видио уплакану и несрећну, и онда гдје лагано махаше ногама над водом, и гдје корача преко камења унском обалом, а он хита за њом, не одвајајући поглед са њезиног струка, ни са плећа која се провиде.

И он се сјећаше да његове мисли нијесу довољно јаке да се отресу ње; он их осјећаше испретрзане, натегнуте, као да не долазе из душе. Њезина слика била је моћнија; Гавре Ђаковић није осјећао довољно снаге да покуша одлучно да је избрише или да јој дода нешто не добро, рђаво, ружно, — осјећајући да нема права да је вријећа и да би та увреда исто толико бољела и њега, као и њу, кад би је знала. Он пушташе да га притискује тај сладак терет што пада на његову душу, испуњава је, и носи његове мисли некуда гдје још нијесу дотада биле. И пред њим као да се рађа нов живот о коме није никада мислио ни снивао, млад, свјеж и крјепак.

Он ипак сјутрадан не изађе из куће, ма да је знао да ће она бити поред Уне, јер ју је чуо кад је изишла и видио куда је пошла; ма да је знао да ће га чекати, мислити на њега, да ће јој можда учинити на жао. У томе часу, он осјећаше

у себи нешто рђаво и вољу да учини неко мало зло и злобну жељу да је уједе за срце, и он се увјераваше, не вјерујући у то, али ипак допуштајући да она не мари за њега или да мари само за то што нема овдје никога другог, да је он за њу само један предмет којим прекраћује вријеме. Па и ако није отишао да се с њом састане, он мишљаше на њу цијелог дана.

Можда никад толико до тада, као ових дана, Гавре Ђаковић није осјећао да је у његовом животу недостајало нечега што би му можда дало други правац и другу боју, унијело у њега више младости и више свјетла. Он се не сјећаше да је волио икада у своме животу, волио на онај начин како је он љубав замишљао, и чекао је, с нестрпљењем, док се осјећаше млађи, да то вријеме дође; успављивао је с тешким срцем своју чежњу и лутао кадгод у узбуђеним ноћима, по мрачним и сјеновитим дрворедима, док му једнолично пршташе пијесак испод ногу, а по клупама се виђаху нејасни и зближени парови којима нијесу много сметали кораца пролазника који лута по кривудавим стазама. И успављивала се лагано чежња у њему, тјешећи се обичном, вашарском љубављу; гасила се непримјетно младост коју је остављао у мрачним ћошковима кавана, међу остацима цигарета и другим смећем. Чинило му се да је прегорио и ту жељу, заједно са осталима којих се био одрекао. Тек покашто га нешто запече у срцу једним оштрим и јетким болом, и он само осјећа како пролази нечујним кораком кроз године, мрзовољан, са рукама чврсто притиснутим на груди, са стиснутим зубима и са згрченим пеницама, као човјек који је наумио да се свега одрече и да све мрзи. Прошле су га биле те ватре и грознице; он је био готово преболио и заборавио нешто за што је мислио да се можда није за њега ни с њим родило.

И кад је најмање то очекивао, кад је најмање осјећао за то воље, кад је можда био напола рас-

крстио са животом, кад осјећаше да ће то можда унијети у његов живот више несреће него благодати која би га, да је дошла прије неколико година, вратила раду, младости и животу; кад већ налажаше у проријеђеним косама сиједе власи, осјећајући слабост у тијелу, а безвољност у души, кад је сахранио младост пуну неразумљиве чежње, — јављала се она, та дјевојка коју је упознао једним обичним и простим случајем.

Кад ју је срео, последије неког времена, с оцем, који је остајао вазда исти и непроменљив као и његова одјећа, ријечи и погрјешке у говору, он је спазио у њезиним очима пријекор. Он настављао да говори са старим, осјећајући што му она каже својим нијемим погледом; он се трудио да заборави на то, али кадгод је обраћао очи према њој, видио ју је гдје иде поред оца озбиљна и без ријечи, и он се коррио да није требало да је жалости. И кад смете с ума и кад се превари да је упита да му нешто потврди, она лагано климну главом и погледа га поново, и он јасно видје да у томе погледу бијаше више жалости, више неке мирне, озбиљне туге него пријекора. Гавре Ђаковић пушташе старог да му прича, не слушајући шта му овај говори.

Стари оде радницима и остави их саме, и Гавре Ђаковић не усуђиваше се да је погледа у очи. Он баца на њу један поглед са стране: она преврташе у рукама неки вез, а очи јој се бијаху изгубиле на другој страни преко Уне.

— Ви се љутите? — запита он.

— Зашто? — рече она и погледа га зачуђено.

— Ја сам мислио... — каза он збуњено, љутит на своје питање и погледа очима у даљину, као да тамо нешто тражи. Како га је бунило њезино: »Зашто?« »Она је дакле равнодушна,« помисли он. »А ја не једем, не пијем, не спавам, без и једног часа мира и починка — мислећи непрестано на њу.«

Па гледајући на њу, ћутљиву и замишљену, без смијеха и без ријечи, он се питаше шта јој је? Њему би криво што је дошао овамо. И кад је хтио нешто да каже, све ријечи које му се натуриваху, чиниле му се неспретне и глупе, незгодне и излишне.

— Ви ћете скоро у Загреб? — запита га она. Он не очекиваше њезино питање и трже се.

— У Загреб? Не, нећу ићи ове године. То јест, не нислим више никако тамо одлазити, — и би му непријатно што га она ово пита.

— Остајете овдје? Шта да радите? — рече она чисто зачуђено и не вјерујући.

Он се мало замисли и погледа је у очи.

— Чекати вас да дођете овамо до године, — каза он лагано и тихо, отежући ријечи; присјећајући се из разговора с њезиним оцем да ће радови око путова у овој околици трајати двије, три године.

Она се осмјехну, погледа га и засмија се веселим и звонким смијехом. И за час нестале између њих свега што је сметало њиховом разговору и удаљавало их једно од другога. У њихов разговор мијешао се жамор шуме над њиховим главама и око њих, док се видјело ужурбано мноштво радника и чула лупњава рада. И тога читавог дана не раздвајаху се.

»Шта је то са мном?« питао се увече Гавре Ђаковић, кад стајаше у мраку крај отвореног прозора. »Нашто сав овај немир, збуњеност, слутња која се рађа у мени? Шта ће то мени сада?« И тражаше одговор.

Поглед му нехотице паде на њихове прозоре. Свјетло је било угашено; ваљда су већ били легли. И он се љутио што је примио ове дошљаке у кућу, што су баш нашли овдје да станују; зар није било за њих стана нигдје на другом мјесту? Па онда му дође мисао да га они нимало не сметају, да је он сам свему томе крив, да је он био увијек несрећа за самог себе са својим лудим и

суманутим мислима. Кад би им отказао стан? Неће моћи, и шта да им каже? Не иде, није лијепо ни поштено да их истјера из куће; нијесу му ништа скривили и учинили на жао. Он не сврши никако те мисли и не нађе изласка из њих, скупи чело, залупи прозоре и оде да спава.

Вазда те мисли налијетаху на њега и он не налажаше никад правога одговора који би га умирио, довео његове мисли у склад, унио старо расположење у његов живот и дао свима стварима обичан ток. Зашто је срео ту жену и шта има у њој? Шта је она за њега и шта је он њој? То му се питање не скидаше с ума. Шта гони његове мисли и што их збуњује, смућује, узбуркује и баца по души један страشان вјетар гдје се мијешају, сударају, сатиру једна другу, у једној неразумљивој забуни? Или је њу довело пред њега искушење живота, са лукавим, малим смијехом на танким испијеним усницама и мирним, равнодушним подсмјехом у кутовима очију? А он тражи има ли још ишта у њему, и налази пепео и сатрте, прашне осјећаје и уморне, млаке мисли, док живот хуји око њега и шири мирис прољећа и меку топлину младости; он осјећа његов здрав, бујан мирис и још више опажа како је он за све то туђ, престарио; како је закаснио и да то све долази само да убрза његов пад и да покаже његову маљушност, ускоту и ништавило.

И долажаху му тренуци кад хтијаше да се отресе свега тога, да баци то преко себе као једно време са својих леђа, да одгурне ногом, да раскине рукама, да кида зубима, — па да исправи поново главу и да поново погледа пркосно у живот.

Али то бијаше само у тренуцима заноса, и он осјећаше како бива слабији, како подлијеже; како се његове мисли ругају с њиме, како га махнито нападају, боле, жегу и бацају на кољена пред животом који стоји озбиљан и миран, сав у ноћи, изнад шумне ријеке.

У извјесним часовима он бијаше сасвим туђ самоче себи. Мјесто једног туробног, замишљеног, разочараног човјека, како је он себе замишљао, он налажаше у себи једно чудновато ружно биће, пуно злобе према свијету и животу, себично и јадно у своме рођеном злу. Он се запрепашћавао, чудно, питао: »Откуда ово мени? Кад се је ово биће уселило у мене? Откуда је дошло? Шта хоће тај човјек који мрзи себе и друге, који се подсмјејива свему и себи, који живи од зла из којег је изникао?« И он га загледаваше, посматраше и налажаше на њему своје црте. »Не, не, нијесам то ја!« кракао је он с ужасавањем, док је овај у њему направио једну презриву гримасу. Па кад је покушао да га ухвати, да га ишчупа, он је осјетио његову снагу; он је осјетио како је то биће уско срасло с њим, како га оно и сачињава, да то није нитко други до он, Гавро Ђаковић, да он носи годинама то биће у себи, да га годинама крије, ућуткује, претрпава гомилама изговора, обмана, лажи, да га се боји и да поштује, и да му се са тајним уживањем ропски покорава. Он га је осјећао у себи као терет који га вуче земљи, који му не да да се крене, исправи, пође; који га је обухватио својим великим, неприродним рукама и стеже му тијело, притискује мозак и води га вазда у једном истом уском кругу; меће му своје велике дланове пред очи и заклања му видике, говорећи му да не гледа и види, да нема ничега за чим треба да се тежи, ни циљева који требају да се траже, ни путева који њиме воде. Он убија жеље, сужује мисли, затвара очи, заглушује својом гласином све што се око њега чује, збива, гласно живи и ори. Он кликће кад опажа у њему пустош гдје се шири, наде гдје се ломе. И кад све застане и замре, кад настане у њему једна чудна мртва тишина, он осјећа у себи његово задовољно дисање. Гавре Ђаковић осјећаше да га се боји, да стријепи пред њим и да уступа кад покуша да му се отме или, кад се ухвати с њиме у коштац, како га онај сла-

ма, мрви, сатире и обара, показујући своју снагу и надмоћност.

Напосљетку њега поче да замара ова борба, ово превртање мисли и непрекидна збуњеност; он се не осјећаше код своје куће, као у првим данима; њега је љутило што му други улазе у његове мисли, као што су ушли и у његову кућу, да га свуда сметају, узнемиравају, да се свуда на њих подстиче, да га они гурају у страну и да му не даду да живи оним животом који је био одабрао.

И он помишљаше, да се, ма на који начин, врати староме начину живљења, да поново потражи своју стару наслоњачу, своје старе снове у полумрачној соби, да проживљује напола успаван дане, да лута сам око Уне, да зури у воду, у планине, у плавичасту даљину, да га носе његови снови као једна широка ријека с лаганим током на којој он плови полећушке и са затвореним очима.

Кад тога дана видје Јеку, њему се учини као да је није одавно видио, као да није долазила овамо сваког дана, већ се одједном показала изненада. Он је није посљедње вријеме примјећивао ни опажао, нити је говорио с њом; она није више постојала за њега, и сада му се чињаше као да је гледа послије растанка од неколико мјесеци, година, вијекова.

Његов поглед паде на њезино мирно лице које није ништа казивало; једино што је сврнула мало очи у страну да избјегне његов поглед, и мирно га послуживала.

У њезиној мирноћи он наслућиваше један тихи јад; он осјећаше да је раскрвавио њезину душу, да је у њезину безбрижну младост, пуну сунца и ватре, унио своје мразеве и зиме, да је мирно и хладнокрвно, послије једне преспаване ноћи, на то све заборавио, без иједне мисли која би га корила, без иједне жеље која би је тражила; она је нестала и утопила се у његовим успоменама, изравната можда са гомилама шарених жена, са безбојном, плаћеном, празном љубављу. Тек иза то-

лико недјеља, он осјети у себи неправду и у души оптужбу.

И кад се једним наглим покретом маши њезине мишице и привуче је к себи, кад се задуби у њезине очи, он не могаше да у њима ишта прочита до нечега што се скаменило. И прије него што он могаше да посумња да ли је она могла да осјети његову равнодушност и да ли је носила јад у души, не казујући га никоме, сакривајући га од свијета, од њега па и од саме себе, она рече мирним гласом, без роптања и срџбе:

— Шта ћу вам ја више? Ви мене више не волите. Ви волите ову у вашој кући.

И хтједе да му скине руку са себе.

Једна мрачна сјенка прелети преко лица Гаври Таковићу; нешто затитра у његовој души, жеља и молба да не скрнави једно ново осјећање у своме зачетку; јављала се она са сјајним и благим очима, и у трену кад хтједе да остави Јеку, јави се у њему нешто животињско и сурово, као да рикну нешто, да угуши, убије ма чим то осјећање против којег се буни.

— Не волим ја њу, — рече нагло Гавре Таковић, рапавим и ружним гласом, — то се теби само чини. — И привину је чвршће к себи. Она му се ропски покори, без воље и без радости.

— Ви волите ову у вашој кући, — каза она поново, одлазећи, уморним и туробнијим гласом него прије, без икакве промјене у расположењу и без веселијег израза на лицу, и затвори лагано врата за собом и изгуби се.

Он оста сам и са њезиним посљедњим ријечима које се усјекоше у његов мозак, изазивајући ријечи и призоре, враћајући поново у њега сву његову борбу са мислима узбурканих дана кад се отимаше од једног осјећања које, у часу кад мишљаше да га угуши и поништи, јављаше се још јаче изречено и одређено у њему, са много више пријекора него до тада. И кад се потресе поље и село од једне експлозије динамита, која долажаше

с брда, њему се створише пред очима гомиле радника, Панек над њима, црвен и узнојен, гдје маше штапом, а ниже, у гају, он видје Ирену, са шеширом поред ње, са погледом упртим у даљину према његовој кући.

И онда мишљаше на ову сељачку дјевојку чију је душу он сатро, служећи се њом само као средством да заборави за часак своје мрачне мисли или да истисне слику друге жене из своје душе, не трудећи се да бар пред њом покуша да то сакрије, да је бар за неко вријеме одржи у вјеровању да је воли. Он се је на њезину љубав бацио каменом првог дана и он знашаше да сваког дана кад му није ни падало на памет да ју гледа, прозбори коју љубазну ријеч, погледа с осмјехом, на њезину душу падаше по један тежак камен. Он је без мишљења и без оклијевања, мирно и равнодушно, смрвио њезино срце под једном могилом, и то га заболи сада кад је све било касно, кад је он био немоћан да ту могилу крене, да је испод ње ослободи и да покуша да је поново врати младости и животу.

Он се успава са осјећајима човјека који је убио: трзао се немирно и гонио привиђења; цијеле ноћи падала једна могила камења на његове груди, убијала га, притискивала, мрвила му мозак, и он једва дочека да прође та страховита ноћ и са искреном радошћу поздрави дан који се рађаше.

И ујутру, кад преломише ведрину сунчаног дана звона с манастира, томе звуку одазва се негдје дубоко у његовој души један одјек из младости, који га сјети мајке, браће и дјетињства, тога безазленог и доброг доба, које га преплави са хиљадом успомена, — и у њему се јави жеља и осјети потребу да узме из тог дјетињег времена мало снаге, вјеру у Бога и весеља за животом, па предавши се сав слатким сновима из дана што су прошли, облачио се, изишао из куће и упутио се цркви.

Он корачаше брзо, као да га нешто гони, као да хита да скине један терет с душе, као да ће да му одлахне кад стане у мрачну црквицу, да ће се вратити старо, безбрижно доба, да ће оставити тамо бреме својих мисли и брига, вјерујући да ће се родити у њему нешто што је умрло, дати му полета, крила и топле вјере што препорађа срце, улијева снагу, рађа силну и крепку вољу, пуну дивље, безумне и слијепе храбрости и ликованја над животом. Он убрзава корак, док непрестано јечи звоно, односи звукове у кланце, који их одбијају и сурвавају под своје ноге у Уну.

Гавре Ђаковић не обрађаше пажње на људе који смицаху с главе своје црвене капице поздрављајући га, ни на жене ни дјевојке које му се уклањаху с пута и шаптаху нешто за њим. Он пријеђе преко једног полутрулог дрвеног моста, пуног шупљина, кроз које се провиди блистава вода која благо шуми не реметећи кротку тишину свечаног дана, кога не буну бучно окретање витлова с водом, која пршти и расипа се у пјени на све стране, ни пуцкање с брда, и лом рада, ни поклици, ни свађе. Пред њим се црвенио звоник мале и здепасте црквице, са кога се мјестимице сљуштила боја и голи лим упијао сунце и заслијепљивао очи. Он се сјећаше причања старих људи да та црквица бијаше сазидана на рушевинама једног, од Турака спаљеног и са земљом сравњеног манастира, чији се темељи познаваху у трави између неједнаких каменитих крстова и гробних плоча. Манастир је оставио цркви само своје име и у њу долажаше, сваке друге недјеље, један калуђер из Босне да служи литургију.

Звоно застаде у тренутку кад он ступи на црквена врата, скинувши шешир с главе, и његови кораци одјекиваху по каменитим плочама, угушујући слабашно појање које допираше из пијевнице. Он стаде недалеко од улаза, и сви се погледи управеше на њега. Калуђер размахивао кадионицом, стријељајући очима. За пијевницом

појао јадно и жалостиво неки напола слијепи и крезуби старкеља; неколико дјеце помагаху га пиштавим и нескладним гласом, и утјецаху му напријед што је старога љутило. Прекидајући појца у половини започете пјесме, загрми калуђер из олтара, не пуштајући никад старца да започето доврши, журећи се крају.

Један сељак, црквењак, послат ваљда за то од калуђера, понуди га да оде за пијевницу. Он одби, и читаво вријеме сметаше га један млаз сунца који падаше кроз прозор на његову главу. Па кад читав свијет поче да се крсти, и Гавре Ђаковић се прекрсти и учини му се да је то урадио неспретно, ненавикнуто на то толико година. И бијаше му непоћудно што је овамо дошао. Осјећаше влагу која је оставила своје жуте велике биљеге на давно обијељеним зидовима. Сметаху га слике на иконостасу, са страховитим и јаким бојама које су блијештиле, и жалобно старкељино појање и громовнички калуђеров глас. Над главом му бијаше један дрвени полилеј, ручни рад једног побожног сељака који је изучио резање кад је био на робији. Гавре Ђаковић гледаше преда се, љутећи се што сви гледају на њега, и осјети како је туђ на овом мјесту које убијаше без милости његове јутарње илузије. Не враћаше се ни младост ни вјера; ти топли и ведри дани бијаху умрли заједно са Богом из дјетињства. Он сам себи чини се смијешан и глуп, и не чекајући краја, изиђе, праћен погледима свију.

Он се чућаше тренутном нагону који га је овамо довео, љутио се на се у исти мах и стидио се самога себе и једне дјетињарије коју је био увртио себи у главу. И журио се кући исто онако како је хитао у цркву, осјећајући се непријатно кад би се с киме срео који би га могао зауставити и приморати на разговор, и трудио се да заборава на оно што је учинио у једном сумњивом часу. Једва дочека кад стиже кући, сав у зноју,

збаци са себе капут и стајаше у кошуљи на прозору, смијући се своме чину и одмарајући се.

Послије пола сата, између свијета који се враћаше из цркве, пројаха калуђер, са излињалом камилавком на глави, на осамареном коњчету, са подсавијеним ногама које млатараху подбадајући лијено кљусе, и готово додириваху земљу.

VI

Једно јесенско послије подне, поред Уне, Ирена причаше Гаври Баковићу свој живот на одломке: о својој мајци како ју је она запамтила: замишљену са чудним и сјајним погледом у часовима самоће; са равнозвучним и сувим гласом, безвољним кретњама и јетким смијехом пред мужем; повучену у себе; са врло ријетким тренуцима разњежености кад ју је узимала поред себе, и љубила међу очи, и говорила: »Ти нијеси ничем крива, чедо моје!« а Ирена је гледала с дјетињим очима које не разумијевају, припијала се уз њезино крило, и наслањала главу на њезине груди, знајући да ови часови које је дијете волило, долазе тако ријетко; да ће проћи мјесеци да она ради мирно у свом ћошку свој школски задатак, да шкрипи перо и да се чује како она сваки час намијешта столицу, — а да њезина мати која сједи непомично са радом који забавља руке, не прилази к њој; она се радосно изненађивала кад би осјетила њезину руку на својој глави кад би мати сјела поред ње, и питала да ли јој је задатак тежак; она је тако задовољно учила заједно с њом, и често би јој било криво што тако брзо памти.

Она би сва уздрхтала кад би се, код стола, почињале свађе између њезине матере и оца, које би трајале дане и недјеље: она се успављивала са ужасом чутих ријечи које није схваћала али је осећала њихову тежину; будила се са запрепашћеношћу мислећи на дан који долази: кад се не зна сат у који се руча или вечера, кад је одлазила без

каве у школу, и била тако расијана цијело вријеме; кад се враћала као преплашена птица, плашљиво отварала врата, и налазила собе ненамијештене, и сто од ручка нераспремљен; кад се на њу сасвим заборављало; оца није било код куће, мати, у јутарњем руху сједи на дивану уплакана и наслоњена на лакат; — онда би Ирена послушно сјела у који ћошак, осјећала нешто тешко, и умарала се плачући, и одлазила код тетке да руча.

И онда отац, вазда да избјегне да дијете не буде више свједок њихових свађа које су биле оштре, и у којима се нису штедиле ријечи, дао ју је у самостан гдје се осјећала боље него код куће: у тој мирној, старинској, крупној високој згради, са стотинама прозора, одаја, полумрачног ходника куда нечујно промичу часне сестре као сјенке, и само се забијеле уздигнути крајеви њихових бијелих капа; са пространом црквом у којој вазда влада сутон, са потамњелих фреска помаљају се главе и руке, по окићеним ликовима игра одблесак од безбројних свијећа, оргуље брује, појачане одјеком, хор женских гласова у заносу пење се у небо и слама се о старинске, непробојне зидове, и наједном зашуте, и онда се несигурно котрљају латинске ријечи свештеника са јектичавим гласом. Њу је придобила механичка и вазда иста љубазност часних сестара, она је волила многобројне сличице светаца и светица са побожним стиховима и цитатима, које се налажаху по свима њезиним књигама и биљешкама; њу обузеше мале церемоније, испуњавање ситних обреда, — и она се осјећаше мирна и задовољна међу мноштвом другарица, заборављајући своје усплахирено дјетињство, и призоре који су је дирали до плача.

Готово двије године, она је живила тим спокојним животом; обилазила је мајка више пута, задржавајући се кратко вријеме, свраћао је и отац да је види; једино, преко празника, кад је одлазила кући, ма да се родитељи сада уздржаваху пред њом од свађе, она осјећаше све шта се до-

гађа кад она није у соби као и оно што се дешава док ње нема код куће, и то јој је изазивало у памети непријатна сјећања из дјетињства и стару сјету. Она се враћала натраг у самостан, нерасположена, и заборављала брзо на то у гомили другарица, рада, церемонија.

Наједном је опазила неку промјену, а да није знала шта се је догодило; часне сестре биле су према њој усиљене, као по дужности, љубазне, и не призиваху је више к себи; она осјећаше на себи погледе и сажалења и презрења; другарице вјероватно по заповиједи, уздржаваху се од њезина друштва. И она се осјети осамљена, пошљедња у свему, увијек заборављена и понижавана; вазда неки надзор, нека сувишна строгост; неко претресање њезине књиге и биљешке; на исповиједи, свешеник је задржаваше двапут дуже од осталих, говорио јој је озбиљно и строго о стварима које је могла тек да слути, или о којима није имала појма, и прописивао јој неке нарочите молитве.

И она напреже све своје мисли једне петнаестогодишње дјевојке, да пронађе шта је томе криво. Удвостручила је своју марљивост у учењу и у вршењу вјерских дужности; то није помогло. Са једним нејаким очајањем, она се мољаше пред жртвеницима, и док су њезине другарице спокојно спавале и она чула њихово одмјерено дисање, она тихо шапуташе научене молитве, и успављиваше се ријечима из молитвеника.

Тек је осјећала да се је догодило нешто страшно за њу; она једва очекиваше да јој дође отац или мати које није видјела дуже времена, да их испита, да сазна то што је мучи, и да се потужи. И кад је позваше једног дана из учионице, она сиђе у собу за разговор: на столици сједио је њезин отац нешто омршавио и потамнио од пошљедњег виђења, мало погнут, са рукама међу кољенима, и са шеширом и штапом на столици поред њега. Они се пољубише и пошто изредаше обична питања, заћуташе обоје. На оцу се опа-

жаше нешто плашљиво, нешто што га тишти и смета.

— Шта ради мама? — запита она послије ћутања.

Отац не одговори ништа у први мах, и то је дирну и узруја; и кад се сретеше њихови погледи, оба пуна сумње, он јој само рече несигурним гласом:

— Ти немаш више маме.

Њој грунуше сузе, она мишљаше да јој је њезина мама умрла без ње, и то јој би двоструко жао и криво.

— Зар је моја мама умрла? — запита она не заустављајући се да плаче.

— Горе него умрла. Да, она је умрла. Ње нема више ни за мене ни за тебе, она нас је оставила.

И он крадом убриса сузе, не рече више ништа, нагло се диже и оде, као да се плаши даљих питања, заборавивши да се с њом пољуби при одласку.

Послије су јој казале злобне неке њезине другарице да је њезина мама рђава женска, да је побјегла од мужа с неким лајтнантом који је *квитирао*: с једним трговачким путником који заступа неку фирму из Граца. Тако немарно и равнодушно ју је оставила и препустила оцу који се, као што је чула, пропио и живио са својом *вешерком*, мислећи да је најбоље да његова кћи проводи године у самостану, у тој огромној, влажној, старинској и непријатној згради,

И за неколико ноћи које се чињаху непролазне, док је она тихо плакала, угушујући своје јецање у јастуку она осјети како је живот неправедан и опор; она страдаше за туђу кривицу, она је била несрећна ради другога; она с ужасавањем гледаше како тону сви њезини снови и нестају у непомичној помрчини из које бије хладноћа што

слеђава душу; све чим је она искитила живот, било је страшно у једном тренутку, брутално и грубо.

Узалуд је тражила утјехе у молитви, она са страхом осјећаше грозницу и бесциљност топло шапутаних ријечи које се одбијаху од нечега тврдог, и падаху натраг као зрње пијеска. Узалуд застајаше у празној цркви после других, на подножју жртвеника са склопљеним рукама; чим се је дуже молила, тим се брже рушила њезина вјера са њезиним надама, и у души остајаше послије тога једна болна празнина, или тихо и немоћно очајање.

Она му причаше са утопљеним очима у води, све што је преживела, сву своју тиху несрећу, све своје зebње које су јој мрзле душу и огорчавале њезину сјетну младост. Он слушаоше непомично њезине ријечи које је гутао и са собом носио мирни шум воде, механично се хватао за цеп, пушио и бацао у воду остатке цигарета за које се отимаху рибе, остављајући кругове на глаткој површини.

Он се немирно питао: »Зашто то она мени прича?« али није пропустио ни једну ријеч, у једном тренутку дирну га њезино причање, но он се свлада и остаде равнодушан. Па кад она сврши и кад нађе његов празан и разбијен поглед, она се збуну и покаја, пуна сумње да је њезина искреност и повјерење било можда непотребно, излишно, неумјесно. Он не налажаше ни једне ријечи да јој каже, и они се враћаху ћутећи преко дјетелине, подалеко једно од другог, као нечим раздвојени, још више туђи једно другом него што су били првог дана када су се срели.

И они се руковаше без ријечи; његова рука била је хладна као усред зиме. И дуго послије тога, поднимљена руком, док се слијевао сутон у густим млазевима, она непрестано осјећаше у својој руци његову хладну руку, и њезиним тијелом прође језа.

VII

Облаци замрачише небо и застрше планине; просуше се јесенске кише, и Уна се замути, набуја и прели се преко својих обала, напунише се јаруге водом, а брдски потоци, носећи лишће, земљу и камење из планине, ваљаху се низ водојаже и слијеваху се с хуком у Уну. Село се смирило и ријетко ко се помаљаше из кућа, покривен црним аљинцем по глави или заштићен каквим старинским, црвеним кишобраном који је мијењао толико газда. Једног јединог дана, село мало оживи и узбурка се, кад се на неколико дугачких и тијесних кола, покривених асурама, с пијаним кочијашима, вратише неки радници из туђине и уз пјесму полетише кроз село, збијени и стијешњени да су им ноге висиле из кола; а главе им се помаљале, с искривљеним лицима од пјесме коју пјеваху из свег грла.

Рад на новом друму бијаше застао и сви се надаху још лијепом времену, али кад се видјело да се дани за рад неће више повраћати те године, срушише се радничке колибице и однесоше алати с недовршеног и раскалављеног друма.

Панек се није много журио да отпутује, а није ни имао разлога да хита; његове су дневнице, и ако се није више радило, расле, а Јандрић довезао из Далмације ново вино, којега се Панек није могао довољно нахвалити ни пити. Гавре Ђаковић одбијаше увијек његове позиве, јер није волио да се упознаје с новим људима и да одговара на њихова радознала питања. Он провођаше дане гледајући на прозор у сиво небо и слушајући успављиво и мирно падање кише; после ручка разговараше с Иреном док је она радила неки ручни посао, причајући му штогод из својих ситних доживљаја, и одговарала на његова питања, давајући му увијек у свему за право, што је Гавру Ђаковића љутило. Он је тражио да је дирне којом ријечи, док га је она само чудно погледала, пу-

штајући га да јој каже све што му се свиди и буде по ђуди.

А увече, док се у старој, жељезној пећи која није била одавно оцрњена и мјестимице се црвенила гдје је спала боја, разгарао и пиштао сиров пањ, Гавре Ђаковић дао се склонити од Панека да играју карте. Ирена је сједила, радећи, иза његових леђа и посматрала његове карте; он осјећаше више пута њезин дах на своме лицу и губљаше игру; једном, кад сјеђаху упоредо, дотакнуше се њихова кољена и обоје се погледаше у исти мах; Гавре Ђаковић се осмјехну, а она збуњено обори очи.

Па и ако му се чинило да не обраћа довољно пажње игри, ради Ирене поред себе, — опет није хтио да вјерује да је тако рђав играч, да губи партију иза партије. Играло се у новац. Инжињер, црвен и задовољан, натеже и искапљује, сваких пет минута, овелику чашу црног вина и опет је сам налијева. Гавре Ђаковић, на своју несрећу, био је купио једно буренце доброг вина које је Панек одмах прогласио као лијек од костобоље која се у њега редовно јавља сваке јесени.

И једном приликом, Гавре Ђаковић ухватио га је да вара. Али то Панека није смело. Он тек само што се завали на столицу, зажмири мало и стаде да се смије громким смијехом да се потрепала кућа и узбунили сви пси у комшилуку, и само што предушиваше од смијеха, па почимаше поново, тресући се и машући рукама око себе.

Ирена је била поцрвенила. Гавре Ђаковић одгурну презриво карте и примакну столицу к пећи, чекајући да дође Панек к себи. Он бијаше задуван, као да је трчао неколико километара, брисаше великом, плавом марамом зној са чела и одахну гласно неколико пута. Потапка Гавру Ђаковића неколико пута по рамену, назва га пријатељем, али му не врати добивени новац.

Тако се прекиде играње, и Гавре Ђаковић није хтио више никада од тога доба да попусти толи-

ким молбама Панекотим да отпочну поново. Стари се досађиваше и излажаше увече у биртију. Гаврино буренце и онако је било на измаку.

А у времену се већ осјећала промјена; из кланаца удараше бура и натјериваше Уну о обалу, повијаше косимице кишне млазеве, погињаше пусто дрвеће и стресаше заостало, жуто и самотно лишће са голих грана и узбуркиваше кроз димњак ватру у пећи. Па кад кише стадоше, испод сивог неба остаде сам оштар и сух вјетар, који замрзну воде и оцрвени уши и носеве дјечурлији која дераше бруквицама потковане опанке на смрзнутим барама, веселећи се близој зими и грудану, док их старији не погнају у кућу да не кваре улудо обућу.

Дан одласка Панекова приближавао се, и Ирена већ почимаше да спрема ствари за пут. Поред ствари, ту бијаше и један боцун домаће ракије од десетину литара, поклон Панеку од једног пензионисаног жандарма с којим се био Панек много спријатељио.

Ирена бијаше невесела и замишљена, не радујући се одласку. Чинило јој се да одлази одовуд сасвим друкчија у души него што је дошла, да се је измијенило нешто у њој, да јој је Уна у чији ток је она тако често утапала очи и мисли, однијела нешто из њезине душе и оставила празнину, замишљеност и чаму.

С коликом је радошћу она оставила хладне самостанске зидине; колико младости осјећаше у себи кад се је осјетила слободна, ријешена молитвеника, круница, светих слика; немајући више да стријепи пред оштрим, мрачним и испитивачким погледом калуђерица; кад је смјела да осјети природу, слободу и младост; да лута сама обалом Уне и да удише шум воде и да се одмара у сјени лиснатог грмља. Па како је то кратко трајало, то безбрижно и весело доба, како су брзо прошли и пројурили ти ведри часови! Осјетила је у себи срце које бије и младост која чезне; срела је јед-

ног непознатог човјека који се досађивао и имао настране мисли, који јој се приближио, зауставио је у њезином уживању, задобио њезине симпатије, заузео њезине мисли, показао да му није равнодушна, и остао једнако мрк, неприступачан и затворен.

И она га посматраше, радећи преко воље свој посао, на столици поред себе, гдје пуши цигарету за цигаретом, игра се с димом и добаци јој по коју равнодушну примједбу или обично питање, гледајући у оно што она ради.

Она не знађаше што да мисли о њему. Бијаше дана кад јој се чинио близ у мислима и несрећан, и дана кад јој се чинио досадан и плитак, или безобразан и дрзак. Она је уздрхтала толико пута под његовим ријечима, заплакала у себи ради његовог подсмјеха или зажалила и осјетила горко кад би опазила да тај човјек кога је волила има према њој само једну ниску жељу. И често пута она није знала да ли га воли, презире или мрзи, и пушташе да јој сузе замијене мисли.

Без икакве радости, она је примила вијест да је добила мјесто учитељице у једном селу у Посавини. Она се осјећаше сама, сасвим сама, уз неурачунљивог оца, без мајке која се негдје изгубила у свијету и о којој није ништа чула. И прво што је срела у животу, то је била несрећа; прије него што је могла да се нарадује слободи, она је осјетила срце пуно јада.

Рекла је Гаври Ђаковићу да ће отпутовати сутрадан с оцем. Он се само зачудио. Рекла му је да је добила мјесто. Он јој је честитао. Она је хтјела да га омрзне у томе тренутку. Није могла.

Па поред свих спремљених ствари, долажаху јој часови кад не вјероваше да оставља ову кућу и ово мјесто. Чинило јој се све као сан, док она зна да ће да се пробуди и да се радује животу који је добар и пун среће.

И оно мало времена што јој је преостајало, она раздијели у хиљаде и хиљаде тренутака, пу-

них натегнутог очекивања, горке зебње и слатке наде да ће се то све свршити онако како она жели, да ће њезину срећу повећати једна казана ријеч у посљедњем часу, и она дрхташе при помисли на то. »Зна ли тај човјек шта се збива у мени?« питала се она. Тренуци бијаху дуги, а времена све мање. И те посљедње ноћи она није трепнула оком; она никад није осјетила толико несреће, колико у тих неколико мрачних и непомичних часова.

А већ прије зоре чекаху кола пред кућом.

Гавре Ђаковић, полубунован и дремован, загрнут једним дугачким капутотом, опростио се од њих обичним поздравом. Она је уздрхтала, пружи-ла му руку, а ријеч јој се угушила у грлу. Он је напола спавао и очевидно било му је непријатно остављати топао кревет. Она је то видјела, а још више је то осјећала у себи.

И он сигурно већ поново спаваше кад изађоше кола из села и почеше се пети уза страну. Инжињер, држећи један велики кишобран међу кољенима, хркаше и љуљаше се тамо и овамо. А у Ирени се нешто проломи и она тихо зајеца и покри лице рукама.

Дан пробијаше, а у даљини се магла утапала у Уни.

Тек касно ујутру, кад отвори очи, Гавре Ђаковић осјети пустош и мртвило око себе као некада, и ужасну се. Он се испљуска хладном водом, али не могаше да растјера чаму и да заборави пријекор који се будио у њему. Он осјећаше сву студен овог неразумљивог, сањивог растанка; он разумједе зашто му она не рече ништа при одласку и бијаше му тешко при души, као да је из ове куће отишло нешто што није требао ни смио пустити да оде.

Куњаше читавог дана. Пред вече напи се вина и угрија, насмија се презриво на све будалаштине и црне мисли с којима се гонио неколико мјесеци, и извуче из џепа неки стари број новина у којима

се тражила кућа и земљиште на продају, и написа једно писмо.

И осјети како је нешто умрло у њему за увијек.

Нико га није видио кад га је нестало из села. Тек послје петнаест дана допутова неки ситан и ћосав Шваба, откључа кућу и истог дана почеше се на кући пробијати врата за дућан, а унутра, стружући тезге, пјевао столар Талијан пјесму у диалекту.

Писаху неки сељаци кући из Америке да су видјели Гавру Баковића у Валпарезу.

Лондон, 1905 и 1906, и Париз, 1907.

БАДЊЕ ВЕЧЕ

Н., 23 децембра

Драги колега,

Ово писмо ће те изненадити, али ја бих желио да ти то изненађење буде пријатно. У нашем друговању кад смо били заједно на загребачком универзитету, било је толико пријатељства и из тога доба је остало толико угодних успомена (сјети се само мало!) да не могу да размислим да се је то пријатељство могло сасвим угасити, и ако је прошло више од десет година да се, чудним случајем, никако нисмо срели. (Међу нама речено, мени се једном-двапут чинило да си хотимично избјегавао тај сусрет. Али ја не могу то да вјерујем).

Неки дан сам из званичног листа, читајући о твојем унапређењу, сазнао да си у *. Причао сам о томе својој жени Јелици (ти се је, без сумње, сјећаш као дјевојке кад смо, кратко вријеме, били судски вјежбеници у мјесту гдје смо започели своју каријеру). Она се је обрадовала — као и ја, јер ти помало дугујем за своју срећу — да чује нешто о теби, пошто смо те били изгубили неко вријеме из вида, као да си пропао у земљу. И онда је Јелица учинила један предлог који сам ја објеручке прихватио: да те позовемо да проведеш код нас Божић. Ми рачунамо да сигурно нећеш одбити овај наш свесрдни позив. Соба је за те већ спремљена. Како смо ових дана често о теби говорили, мој мали Бранко и мала Душка запитују сваки час: кад ће доћи господин Станко. И они те

дакле очекују да свратиш у нашу паланку. Од једног сата вожње на жељезници нећеш се ваљда уплашити. Кола ће те чекати на станици.

Искрено те поздравља

твој

Милан Бранковић

P. S.

И ја се придружујем молби мога мужа да код нас проведете Божић.

Дођите.

Поздравља вас

Јелица Бранковић

*

У., 24 децембра

Драга госпођо,

Већ је прилично поодмакло у ноћ, али изгледа много касније него што јесте. Вечерас и сати спорије миле. У готово празној кавани која је на пола освијетљена, јер нема свијета, тако је тужно. Два трговачка помоћника, Јевреји, играју рђаво билијара, и чује се разбијено ударање кугли. За једним столом, три официра пију микехајне и причају гарнизонске авантуре. За касом дријема касирица Ема. У једном неосвијетљеном ћошку збили се келнери и пуше. И ја пушим моју хавану која ми се сваки час гаси. Пио сам *шприцере*, па сам окренуо у бургундац. Али не прија ми.

Иако су навучене завјесе на прозорима, знам да су прозори преко пута освијетљени. И којом год улицом прошли, свуда ћете видјети исто. Ако завирите кроз прозоре, видјећете на свима лицима радост и расположење. Кад бих отишао кући, чуо бих, из станова поред мога, пјесму, топлу божићњу пјесму, а изнад моје главе, у горњем спрату како

весело тапкају дјеца. И ја зато не смијем да идем кући. Чекам да се све мало смири.

Нисам завидљив. Не завидим туђој срећи, али лакше ми је кад сам далеко од ње.

Зато се нисам одазвао вашем љубазном позиву. Јер — ма колико то било брутално казати — ваше весеље не може бити моје весеље, ваше задовољство не може бити моје, ваша срећа није моја срећа. Варају се они који мисле да туђа срећа може чинити срећним: она у најбољем случају може бити равнодушна, ако директно не вријеђа. А ви ме зовете к вама да ме потсетите да има среће, Овако, кад се све умири у мени и око мене, ја заборавим на њу и мислим да је нема, или барем мислим да је нешто што је давно, врло давно умрло.

А код вас, све ће ми говорити о томе. И ви кад изиђете да нас дочекате, мене и вашег мужа, чије раздрагане очи непрестано ће ми о томе причати, и ваша дјеца, весела ради поклона, божићњег дрвета и разасуте сламе, испуниће срећном циком кућу кад почнете изводити с њима божићње обичаје.

Ја се бојим да ме тада не стегне нешто око срца, да не почнем да замуцкујем, да се не загрцнем или чак — што би било најстрашније — да ми се очи не замуће сузама. Па и кад би ми пошло за руком да будем храбар, да се свладам и да изигравам лажно задовољство, зар ви мислите да се не би осјетила лажност мојих ријечи, извјештачености мога весеља и излишности мога присуства? Ја бих вам добро које сте ми намјеравали учинити, и преко моје воље, јер је то јаче од мене, вратио злим: зло је јаче од добра и зловоља је сугестивнија од задовољства. Могао би наступити тренутак кад би нестало блаженог израза с ваших лица, ваша дјеца би бојажљиво заћутала, вас двоје би се питајући погледали, а ја бих сједио нијем, не знајући шта да кажем. Ја се не бих знао прилагодити вашим расположењима, већ бих вам остао

цијело вријеме туђ и стран, — непотребан и то двоструко непотребан, јер бих покварио вашу свечаност. А ја то нећу.

Затим — а то је оно што ни ви, као ни ваш муж, не знате — ваша срећа не може ми бити равнодушна, јер ми изгледа — ма колико то било ружно казати и себи признати — украдена, нешто што је требало мени да припада. У вашем дому ја бих се сјетио да сам и ја могао имати свој дом; гледајући вас и слушајући вашу дјецу, ја бих с муком угушио гласан уздах.

Да, сјетио бих се своје младости, другим рјечима, сјетио бих се вас, наших састанака, наших прикривених шетња поред ријеке, наших разговора и наших погледа који су били рјечитији од рјечи. Мени је било довољно да знам да ви шетате са мном, кријући од својих родитеља. Били смо већ постали велики пријатељи и врло блиски. Требала је још само једна храбрија рјеч од моје стране, да падне последња преграда између наших душа и да ишчезне са првим пољупцем. Ви сте је без сумње очекивали. Али ја сам био наиван и нисам је умιο казати, бојећи се увијек да није још сувише рано.

Сјећате се како сам се радовао кад сам вам казао да је у исто мјесто премјештен мој стари школски друг, мој најбољи пријатељ. И ви сте се радовали са мном, јер сте дијелили моју радост. То је био ваш садањи муж. Он је био, прије свога доласка, предмет наших разговора и ми смо га обоје нестрпљиво очекивали.

Сматрао сам за најнаравнију ствар, као што се само по себи разумије, да вас одмах с њим упознам. Знам да је на вас направио добар утисак, али ја нисам био љубоморан: ни крај памети није ми падало да бих ја могао бити љубоморан на Милана. Изгледало ми је тада природно да, већ кад је ту, буде с нама.

Он ме је из почетка дирао с тобом, другарски и пријатељски, али ја не знам ради чега сам

се стидио да му признам да сам за вас осјећао више него обичну симпатију. Захваљујући моме пријатељству с вама, он је за кратко вријеме постао исто толико ваш пријатељ колико и ја. И наједном, примјетио сам да се нешто промијенило у нашим односима и ваш разговор био је највише за њега, ваши погледи за њега; и чим сам више посматрао, долазио сам до увјерења да у љубави троје не чине друштво. Али тај трећи и излишни био сам ја.

И ја сам, трпећи невјероватно и не повјеравајући се ником, а најмање њему, бивао све рјеђи на тим састанцима, и, полако и неосјетно за вас, сасвим се повукао. Он је узалуд покушавао да ме који пут одвуче. Ви сте ме, истина без великог жаљења, само једном, и то више узгред, прекорили.

Само то није било све. Љубав је експанзивна и као што несрећа зна да буде нијема, срећа воли велика звона. И мени је, из дана у дан, Милан причавао своје разговоре с вама, и ја нисам могао сумњати у његово напредовање у вашој наклоности. Једног јутра ми повјерљиво прочита концепат једног писма, оног писма у којем вам изјављиваше љубав.

— Што мислиш? — питао ме је, тражећи од мене савјета.

— Покушај, — казао сам му суво и гутајући плувачку.

Последња искра наде затрептала је у мојој души. Ах, само да га одбије! само да га одбије! понављао сам у себи између сваког реда својих аката.

Послије подне, улетио је Милан као луд у моју канцеларију, превалио мастило на моме столу и метнуо ми под нос ваш одговор.

— Читај! — казао ми је без даха, — читај што пише!

— Будало! — рекао сам љутито, и, преблијевши, више схватио писмо него га прочитао, јер ми се смркло пред очима.

Она га воли! она га воли! одјекнуло је у мојој души.

Срећом, он није ништа примјетио и као вјетар излетио опет напоље.

Волили сте се и били сте срећни. Ја сам се свладао, слушао опет о вашој љубави и вашој срећи. Ви му нисте ништа одрекли. Знао сам све.

И онда, он се почео хладити. Дошле су ситне свађе, размирице. Срео сам вас једном на улици и ви сте ме зауставили као да имате нешто нарочито да ми кажете. Али ми нисте ништа рекли осим безначајних ствари. Није вам дала гордост. Једино у вашим очима, поред свега усиљеног осмјеха, прочитао сам да сте тужни.

Он ми је мање причао о вама и тек тада је почео да опажа неку промјену на мени. Тумачио је то што сувише радим за испит. Међутим, ја сам проводио вечери и ноћи, зурећи у плафон.

Једно послуже подне — био је неки светац — изненадили сте ме. Упали сте у моју собу, не марећи што ће свијет рећи. Готово с врата бризнули сте у плач. Разумио сам све. Он је хтио да прекине с вама. На кољенима сте ме преклињали да вам га доведем.

И кад сам вас дигао и тјешио вас, ви сте видјели да су и моје очи пуне суза. Тада сте ме узели за руку и понављали:

— Како сте добри! како сте добри!

Али ја нисам плакао над вашом несрећом. Ја сам плакао над својом.

Потражио сам Милана и питао га да ли је истина што сам сазнао. Потврдио ми је равнодушно. Ипак, опазио сам да му је непријатно.

— Свршено је, — казао је и силом се насмијао.

— Али у том случају између нас двоје није свршено, — рекао сам.

Он ме је гледао зачуђено.

— Ствар је мање једноставна него што ти замишљаш, — наставио сам.

— Другим ријечима, — рече он иронично, — ти не дозвољаваш да ја оставим Јелицу.

— Тако је, — казао сам. — Не само да је не оставиш, него да је узмеш.

Он прсну у смијех:

— Од тога не може бити ништа.

Ја планух.

— Шта ми можеш? — рече Милан поспрдно и слегну раменима.

— Шта ти могу? — казах ја неким промјеним гласом и унесох му обје шаке у лице. — Шта ти могу? Убићу те, брајко мој, убићу те!

Он устукну:

— Ти си луд!

— То је овдје споредно.

Наста један тренутак ћутања. И ја почех да се прибирам, и сам се уплаших од својих ријечи, бојећи се да се нисам и сувише издао. Затим, пријетњама се не да постићи ништа или врло мало. А то ми није било довољно.

— Слушај, Милане! — казао сам блажим и другарским гласом. Видјех како му одлакну.

Покушао сам да му објасним како сам га ја упознао с вама, с том дјевојком коју високо поштујем и са којом сам био добар пријатељ, и како се, индиректно, ја осјећам крив ако она изгуби своју срећу и своју част, и зато сматрам за своју дужност да не дозволим ни једно ни друго. Онда, трудио сам се да му испричам на најдирљивији начин вашу посјету код мене и величао сам вашу љубав према њему, једну љубав која иде до лудила и не познаје граница. (Можете мислити како ми је било!). Њему је очевидно ласкало да га једна дјевојка толико воли. Хвалио сам вашу љепоту, истицао ваше врлине, нисам налазио довољно ријечи којим бих описао доброту вашег срца

и племенитост ваше душе. Затим апелирао сам на његово другарство и пријатељство. Он се колебао.

— Хајдемо, — рекох и узех га за руку. — Она те чека. Сиротица, биће тако срећна да те види.

Милан попусти и ми пођосмо.

И ја сам морао бити свједок вашег измирења и вашег срећног загрљаја. У вашим очима сијале су сузе, али не више горке сузе очаја, већ слатке сузе среће. Са колико захвалности сте ми стиснули руку на растанку!

Али, каткад је лакше притиснути *пиштољ* на чело него чинити добро!

Онда сте се убрзо вјерили и добро се сјећам како ми се Милан захваљиваше:

— Без тебе бих учинио највећу глупост, — казао ми је између осталог.

Али за вашу свадбу нисам хтио да останем. Тражио сам премјештење и добио сам га, управо на десетак дана прије вашег вјенчања. Обоје сте наваљивали на мене да останем и нисте хтјели ни да замислите да бих ја могао да одем прије тога. Али ја сам тврдоглаво остајао при своме. Наводио сам послове, дужности. У моме понашању, признајем, било је нечег увредљивог. Али зар сам вам могао казати праве разлоге!

— Нисам мислила да сте толики *штребер!* — то су биле, госпођо, ваше посљедње ријечи при нашем растанку кад сам још једном, врло кратко, одбио ваш позив.

Станко Поповић читаше што је написао да му прође вријеме. Јевреји су плаћали билијар, официри се спремали да оду на весело мјесто, касирица Ема се пробудила, зијевала и умотавала се у шал.

Кад је прочитао, он се мало насмија и пажљиво поцијепи писмо на ситну парчад. И док су келнери израјали један другом новац и слагали га у

ситне крпице, он узео нови лист хартије, и сркнувши мало вина, писао:

У., 24 децембра

Драги Милане,

Твоје писмо ме је силно обрадовало. И зато немаш појма колико ми је искрено жао што се не могу одазвати вашем љубазном позиву, пошто ми је мало касно стигао кад сам већ обећао на друго мјесто. Надам се да ћете ме извинити.

Честита вам божићне празнике и поздравља вас, са рукољубом милостивој госпођи.

Твој

Станко Поповић

— *Фајронт!* — чу се глас цалкелнера кад последњи гости затворише врата.

— Платити! — викну Станко Поповић и маши се руком за џеп.

Сарајево, 1912.

СЕНТИМЕНТАЛНА АВАНТУРА АНДРИЈЕ ТАДИЋА, ПРОФЕСОРА МАТЕМАТИКЕ

Кроз осам година гимназије, видели смо свакојаких професора. Нећу да вас умарам избрајањем њихових манија и особености, јер би се та листа отегнула у бесконачност. Довољно да кажем да смо срећни што нису оставили на нама никаквог трага ни од својих манира ни од својег начина мишљења.

Успомена на многе од њих већ је одавно избрисана из нашег памћења. Али, ако сви професори могу бити заборављени од неблагодарних ђака, то није никада случај са професорима математике. Поготово, ако сте имали несрећу — ако се то може назвати несрећом — да будете рђав математичар. Чак више година после матуре, може вам се тада десити да се пробудите у зноју, пуни грозде и дршћући као првошколац, из једног сна у којему се видите пред таблом, исписаном једначинама и мистичним геометријским фигурама. Тада са радосним осмјехом хвалите Господа што су та времена одавно прошла, — не повратила се.

Једног од тих професора нећу моћи никада заборавити, и често га се сећам са извесним симпатијама, што ће вас сигурно зачудити. Чак му памтим и име. Звао се Андрија Тадић.

Предавао нам је математику последње године коју смо имали да проведемо у гимназији. И ако смо очекивали с највећим нестрпљењем да отресемо с ногу гимназијску прашину, то нас није потицало на неки интензивнији рад. Изузевши неколико *штребера*, ми сви остали ишли смо до зла

Бога неуредно у школу, а марљиво у кафану; стално смо банчили и проводили ноћи по кафаницама где служе келнерице, и по осталим злогласним местима где смо се осећали »код куће.« У почетку би нас кажњавали кад би нас ухватили, али после, дигоше руке. Ако смо ми једва чекали да се решимо гимназије, професори и директор беху још нестрпљивији да нас скину с врата.

— Оваковог чуда и покора, господо, не видех за све време мојега (*N. V.* беспрекорног) тридесетогодишњег службовања, — говорио би о нама, у зборници, пред професорима, директор Ранш који је наличио на ислуженог *фелдвекла* који је оседео у служби за *Цара и Домовину*. Ми смо га ради његових *солдачких* манира звали *Граничаром*.

У такву средину и у такав разред, упао је у Загреб — негде из Сења, са Вратника, са Велебита — Андрија Тадић.

Кад је први пут ушао у разред, ми обратисмо толико мало пажње на њега да чак ни не потражисмо своја места. Мислили смо да је то неки нови подворник. Био је мали, и колико је био мали, толико је правио огромне кораке. А тако је био мршав, да је изгледало да ће сваки час да му спадну панталоне.

Тек кад он одлучно залупа кључем о сто, ми угледасмо за катедром једну главу ошишану машином № 0, једно грубо и преплануло лице са малим спуштеним и неуредним брковима. Имао је покварене зубе и црну машну у масним бојама, како злобно рече један мој колега. Он нам одмах прочита једну буквицу, кратку, језгровиту, прецизну. Видело се да су му говорили о нама, и да зна с ким има посла. Затим записа наша имена у нотес. И одмах, поче да предаје, калиграфишући бројеве, с уживањем.

Ми се само згледасмо. Затим, нас неколицина изађосмо да пушимо.

Не могу да кажем да смо га респектовали, а још мање да смо га волели, али смо га се бојали.

Био је строг и неумољив, и онако мали умео је да уздржи мир и ред у разреду. У почетку, ја и неколико мојих другова који смо били социалне демократе, и посећивали редовно радничке зборове у Лобеовој Новоградишкој Пивовари, и уображавали да смо слободни мислиоци, и тако даље — у почетку, велим, узесмо га у заштиту пред јавним мњењем нашег разреда, јер смо приметили да се не крсти при почетку и свршетку часа. Али, није нам дуго импоновао. Када и ми, претставници социјалне демократије и слободне мисли, награбу-сисмо на друге и треће редове, ми га, солидарно са осталим разредом, једногласно прогласисмо Дивљим Човеком којег је Господ послао са Велебита да казни, педеште и истреби грешни народ агарјански. Што ће рећи, нас...

*

Негде у марту, сунчао сам се заједно са Ђуком који је сада полицијски чиновник у Босни, на Штросмајеровом шеталишту. Пронашли смо да је, из хигијенских разлога, много боље да проведемо после подне на свежем ваздуху (пошто нисмо имали ни паре у џепу за кафану) него у школи. Имали смо једну заједничку паклу *зибценера*, и то нам је било довољно да будемо задовољни као врапци на дрвећу изнад наших глава. До нас је допирала хука *услињаче* и жагор женских гласова из лицеја. Пред нама кровови Доњег Града и монотона, оивичена далеким шумама, савска равница по којој се превија Сава и по којој су, овде-онде, пободени звоници удаљених села.

Поред нас пролажаху лицејке са ситним корацима, и са геновевским изразима на лицу. Захваљујући Ђукином присуству, добили смо по који поглед испод ока.

Управо Ђука предлагаше, како би било да заложим једне панталоне, па да имамо за каву и библијар, кад се нагло диже и поздрави једну малу

црномањасту Јеврејку са топлим очима. И ја се ухватих за шешир. Она љубазно отпоздрави и замаче у лицеј.

— Ида Вајсова, — рече Ђука, помало горд на своје познанство, и намигну. — Шта велиш?

— Да заложимо панталоне — одговорих ја флегматички и злобно.

Дигосмо се да извршимо ту операцију. Успут ми Ђука каза да се мала Јеврејка спрема за гимназијску матуру; да је у математици инструира наш Андрија Тадић, и да му плаћају педесет форинти месечно.

— Андрија Тадић?! — рекох ја зачуђено, и ако у самој ствари није било ничега за чуђење.

— Ваљда неће тебе узети! — рече Ђука, слегнувши раменима.

Први пут у животу, увидех да и математика може да служи нечему.

*

Једнога дана опазили смо радикалну промену на Андрији Тадићу. Одело које је стално носио целе године, а вероватно и раније, заменио је новим, не сувише рђаво скројеним. Купио је нову машну у бојама које дрече, што је одавало очевидну тежњу да постане помало кичош. Његове огромне ципеле са дебелим ђоновима који су правили страшну ларму при ходу, неподериви и непатентирани производ каквог сењског *шустера*; ципеле од седам миља, како рече Ђука, правећи алузију на његове големе кораке, уступиле су место другима, модерније фасоне, које су биле прављене бар у Влашкој улици или Новој Веси. Купио је и *халбцилиндер*, био је редовно обријан, и бркове је метао сваке ноћи под брковез. Затим је дао пломбирати зубе; чак је имао један предњи зуб пломбиран златом, што је изазвало, вероватно, исто толику сензацију међу професорима, колико међу нама.

Осим тога, Дивљи Човек припитомио се, и није више погледао на вас, ако не знате, на пример, једначину круга или тако нешто, као да жели да вас убоде рогом. Почео је чак и да се шали с нама, и сваки његов *виц* имао је огроман успех, не ради тога што је био духовит, него што је Андрија Тадић био неизрециво смешан. Мене, Ђуку и још неке из последњих клупа преклињао је да долазимо к њему после школе, па да нас упути у мистерије аналитичне геометрије. Глас вапијућега у пустињи!

Све те неочекиване метаморфозе Андрије Тадића, ми смо протумачили с »материјалистичке« тачке гледишта. Дошао човек мало до пара, па се уљудио, и свануло му.

Пошто је почео да не обраћа нимало пажње *штреберима*, социјална демократија нашег разреда узела га је поново у заштиту пред јавним мњењем које су *штребери* покушали да заведу.

*

Управо се наш Илија из Перушића мучио пред таблом са неким *грозоморним* формулама, док сам ја читао испод клупе *Arbeiter-Zeitung*, кад уђе у разред стари подворник Левантић — подворник *en chef*, с којим смо ми добро стајали, пошто смо били његове најбоље муштерије за *кифле*, *шустерлабле* и сир, што је он продавао између часова. Понизно се поклони, и каза Андрији Тадићу да га моли господин директор да дође на један часак у његову канцеларију.

Илији из Перушића синило наједанпут лице: сигурно му дође воља да, по обичају свога краја, тури прст у уво и да запева.

Андрија Тадић се мало узврпољи.

— Кажите господину директору да држим предавање, — рече он несигурним гласом подворнику. Левантић се поново понизно поклони и изиђе.

Илији из Перушића се смрачи лице, и он настави плачљивим и монотоним гласом да тражи решење проблема као кључаницу у помрчини.

Али Андрија Тадић није пратио ни исправљао његово бунцање. Његова мисао је била заузета нечим другим.

У томе нагло отвори врата директор Ранш, Граничар. Био је, као и увек, укочен, и његово бакрено лице било је још бакреније, његове зелене саламандерске — како је казао Ђука — очи биле су још зеленије. Имао је равне црвене, дугачке, уфитиљене бркове чији су крајеви наличили на две математичке тачке, забодене и учвршћене у простору.

— Господине Тадићу, молим вас на један момент, — рече Граничар гласом са звуком стакла које се реже.

Читав разред се трже, примири и уозбиљи. Мени паде *Arbeiter-Zeitung* испод клупе, и ја га цинички гурнух ногом под једног колегу који је био *штребер*, и којег бих био с уживањем компромитовао. Илији из Перушића опет засијаше очи.

— Молим, господине директоре — каза Андрија Тадић, а глас му одједаред промукнуо и утањио се.

Граничар залупи вратима, по чему се видело да је љут.

Ми сви погледасмо на Андрију Тадића који закључаваше ладницу, жут као восак.

— Можете ићи на место, — рече он Илији из Перушића, — одмах ћемо наставити, — и изиђе својим огромним корацима.

Пустисмо се у различита нагађања, осим Илије из Перушића који утече да се склони на сигурно место до свршетка часа, изван домашаја топовске паљбе, како рече Ђука.

После неког времена кад смо се управо препирали, ко у разреду игра најбоље билијара, неко повика:

— Брже! овамо! на прозор!

Ми, преко клупа, заузесмо прозоре на јуриш. Имали смо шта и видети!

Иако је било концем марта, пљуштала је киша тога дана. Под пљуском, погурен, с кишобраном под пазухом, грабио је напред, не марећи што стаје у баре воде, са корацима од седам миља, Андрија Тадић као бесомучан.

Пре него што смо могли измењати мишљења, дође у разред Граничар, и како је то био последњи час тога јутра, каза нам да се можемо разићи кућама.

*

После подне, пре почетка часа, Иван Јурић који је имао двадесет и четири године и био најстарији и најјачи у разреду, и имао највеће бркове, седе на катедру и повика:

— Господо, имам да вам саопћим нешто важно!

— Silentium! — дрекнуше неки, и ми сви поседасмо поврх клупа.

Иван Јурић становао је код подворника Левантића у подруму, и за ручком Левантић је причао, њему и својој жени, догађај тога дана.

Око десет сати, причаше Јурић по Левантићевом казивању, дошао је у гимназију сипљиви и трбушати велетржац кожама, Жига Вајс.

— Онај што има лепу кћер, — рече Ђука.

— И крив нос, и кратке криве ноге, и иде као патка, — додадох ја.

— Silentium! — повикаше на нас двојицу, и Иван Јурић нам запрети, ако не будемо ћутали, да ће нас, *manu militari*, шупирати из разреда.

Жига Вајс, настављаше Иван Јурић, питао је за директора. Граничар који у својим слободним часовима превађаше латинске класике на један рогобатан језик, био је заузет коректуром. Али места остави посао, и прими љубазно старог Јеврејина са смежураним кесицама испод очију.

Овај се правио невешт на директорову љубавност и држао се хладно, чекајући да их Левантић остави на само.

Левантић изиђе и стаде да вири на кључаоницу. Говорили су немачки, али Левантић је служио војску под Границом и могао да их разуме.

Жига Вајс, губећи дах, и жалостивим тоном као да му се десило нешто страшно, поче казивати директору како има младу, лепу и интелигентну кћер.

Граничар искриви лице у љубазан осмех и климну неколико пута главом, очевидно не разумевајући зашто му овај то прича.

За ту кћер, настављаше жалостиво Јеврејин, живи он и његова Ребека. (При помену старе Јеврејке, директор се љубазно наклони). Плаћају јој нарочите учитеље за клавира, за француски, за енглески. Она завршава лицеј, али он, Жига Вајс и његова Ребека (Граничар се опет љубазно наклони), желе да продуже њезино образовање. Ради тога, његова мала Ида (директор се поново слатко осмехну) спрема се за гимназијску матуру, као што је господину директору познато, јер се је он усудио да замоли господина директора да му препоручи једног озбиљног (Јеврејин нагласи ту реч) инструктора из математике за малу. И господин директор је био љубазан да му препоручи господина Андрију Тадића. Али, говораше, тужно Јеврејин, господин директор се вероватно преварио. Господин Андрија Тадић није озбиљан...

На Граничара реч је деловала као бомба. И пре него што се директор снашао и затражио поближа разјашњења, извуче Јеврејин из свог великог кожног портфеја једно писмо и понизно га пружи директору.

Директор намести на нос наочари, и поче да чита. Дотле Вајс пребираше прстима по свом дебелом златном ланцу, гледајући какав ће ефекат произвести писмо на директора. Овај се врпољио

и мењао боју од бакрене до пурпурне. И кад прочита потпис, он рече:

— Па то је шкандал...

Јеврејин резигнирано диже шапе са дебелим кратким прстима према небу.

Онда директор нагло zazvoni.

Левантић причека пред вратима неколико часака, закуца и уђе, очекујући понизно налог.

— Замолите господина Тадића који је у осмом разреду, нека одмах изволи доћи на један часак у моју канцеларију, — рече оштро директор.

— Бићете служени, поглавити, — одговори Левантић и изиђе. Али кад се Левантић врати са одговором да господин Тадић не може да остави предавање, Граничар плану.

— Опростите, — рече он Вајсу и оде да га сам зовне.

— За један часак, он ће бити ту, — каза Граничар, враћајући се,

Куцање.

— Напријед! — викну Граничар бесно.

Андрија Тадић пређе у два корака пространу директорову канцеларију.

— Изволите, господине директоре — каза, трудећи се да даде сигурност своме гласу. Али кад спази велетршца Жигу Вајса, он се збуни, неспретно се поклати и остаде раскорачен. Јеврејин му не врати поздрав.

— Кад ме је господин велетржац Вајс — поче одмах Граничар оним својим гласом са звуком стакла кад се реже, и скандирајући речи наочарима које држаше у руци — замолио да му препоручим некога ко би могао обучавати у математици његову јединицу, ја сам препоручио вас, господине Тадићу! Препоручио сам вас зато, јер сам сматрао да сте озбиљан; јер нисам слутио да се под кринком озбиљности крије у вама један перверзан дух. Ви сте, господине Тадићу, злорадио не само повјерење вашег директора него и повјерење господина велетршца Вајса. Ваше обучаване у математици

његове јединице, служило вам је пуком изликом да кушате не би ли могли удовољити својој похоти...

— Ви сте хтио завести моја кчер, — добаци сипљиво и режећи, сав црвен у лицу, Јеврејин са своје стране.

— Нијесам, — рече уплашено али категорично Андрија Тадић, машући главом, као да се брани од мува. — Ја... —

— Шта нијесте? — дрекну силно Граничар да и Левантић пред вратима доби лупање срца.

— Шта нијесте? — понови Граничар још силније, док Андрија Тадић постајаше на очиглед све мањи, а брк му се спустио као да је заборавио да је био под брковезом. — А шта је ово, господине Тадићу, молим вас, шта је ово? — И гурну му под нос писмо, *corpus delicti*. Није ли ово ваше писмо, ваш рукопис? И ви се још усуђујете да тврдоглаво нијечете ваш учин! Ви сте окаљао — настављаше директор, турајући му поново под нос писмо — не само углед овог завода него и читавог професорског сталиша. Ја ћу у тој ствари даље уредовати. Можете ићи, и срамите се!

Андрија Тадић којему се вероватно окретала соба око главе, а у ушима тутњале директорове речи, изиђе тетурајући, дочепа шешир и јурну у пљусак.

Јурићева прича изазвала је толико одушевљења у разреду, да ми одмах, урличући, заиграмо преко клупа индијански плес. Затим пронесосмо, више пута, Ивана Јурића у триумфу кроз разред.

*

Кад је први пут после тога Андрија Тадић дошао у наш разред, то је био онај стари Дивљи Човек које се спустио са Велебита да нас утамањни. Поново је обукао оно своје старо излизано одело и метнуо црну машну у масним бојама. На ногама је имао оне страшне сењске ципеле од се-

дам миља које праве ларму. Био је необријан, потамнио и са упалим очима.

Извадио је одмах свој нотес и крвнички нас погледао. Ми се следили, трудећи се да направимо блажена лица, као да смо баш данас научили лекцију, и као да једва чекамо да нас прозове.

— Јанковић! — рече он потмуло.

Ја се направих да не чујем.

— Мирко Јанковић! — каза он оштрије.

Ја се лено дигох.

— Нисам приправан, — рекох немарно.

— Кад вам кажем да дођете к табли, — рече Андрија Тадић бесно.

— Кад вам кажем да нисам приправан, — одговорих ја безобразно и истим тоном.

Једва што сам изрекао те речи кад прште креда о моје чело. Хајдук! добро је гађао; видело се да је носио у младости опанке. Ја поцрвених од беса, не од бола, него зато што ми се читав разред смеје.

— Идем да питам господина директора да ли има граница професорској тиранији и самовољи, — рекох стилем радничких зборова у Лобеовој Новоградишкој Пивовари.

Разред је престао да ми се смеје и гледаше ме с удивљењем.

— Јанковићу! — рече Андрија Тадић блаже и у часу се створи крај мене. — Јанковићу, немојте! — каза он готово шапћући и глас му је био пун молбе.

Ја уосталом нисам озбиљно ни мислио да идем да га тужим, јер, како сам стајао са директором, он би ми вероватно одговорио да је штета што ме није ударио јаче и чим тврђим.

Имао сам једино намеру да мало мучим Андрију Тадића, јер сам погодио колико би му било непријатно кад би морао да се објашњава с Граничаром. Али кад видех у његовим очима толико

страха и стрепње, ја осетих у себи неко другарско осећање према њему.

— Добро, нећу, — рекох полугласно и седох, бришући креду с лица.

У разреду се чу мрмљање: вероватно су ме називали кукавицом. Али ја спасох рају коју Андрија Тадић остави на миру, и *штребери* награјисаше тога дана.

После часа, у ходнику, ја осетих нечију руку на рамену.

— Хвала вам, много вам хвала, — говораше ми Андрија Тадић, док сам ја једва дошао к себи од изненађења, — учинили сте ми велику услугу, — и стеже ми снажно и пријатељски руку.

Мене би срамота ради мојих речи у разреду.

— Нема на чем, — рекох, — уосталом ја сам свему крив.

— Не, не, — поново Андрија Тадић, — ви сте ме много обвезали. Још једном вам хвала.

И поново ми стиште руку и ишчезну својим корацима у гомили ђака.

*

Месец дана доцније, имали смо једну аферу због нашег социјализма, и нас неколицину најури Граничар из гимназије, баш пред саму матуру. Ми одосмо корпоративно на Сушак који је — бар у моје време — био уточиште свих незадовољних и бунтовних гимназијских елемената Троједнице, Босне и Херцеговине, па чак и Угарске. Сушак либерално примаше све прогнанике и све оне који су страдали од »пизме« професорске.

Ђука који се није »бавио активно политиком«, иако је симпатизовао с нама, није био истеран. Писао ми је, поводом матуре, да је Андрија Тадић све изненадио. Понашао се центлменски, и није оборио никога.

Било је занимљиво, како ми писаше Ђука, кад је на матури дошла на ред мала Ида Вајсова. Она

се је смејала цело време, и била је златна, одушевљаваше се Ђука у свом писму. Андрија Тадић поцрвенео је преко ушију, збунио се и заборављао питања која је стављао. Професори су се гуркали међу собом. Једини Граничар, по Ђукиној компарацији, био је озбиљан као Кориолан. За време испита мале Јеврејке из математике, он није скинуо очију са једног ексера на зиду на који је управо поглед.

Одмах, идућег семестра, Андрија Тадић био је премештен у Госпић. Говорили су ми да се не дружи ни с ким, да се пропио, и да, после школе, лута самотним обалама Новчице и хвата ракове. Чуо сам да се бави и реформом календара.

Тулуза, 1910.

ОБИЧНА ПРИЧА

»Знадете ли шта је нова?« писао је пријатељ Француз из лепе и простосрдачне Гаскоње Ђоки Павловићу у дубину његове рођене провинције где је био суплент. »Жоржета — ви се можда још сећате Жоржете, ако је нисте сасвим заборавили? — Georgette est lancée! Не би је више препознали с њеним екстравагантним шеширима и тоалетама; има врло много укуса и шика. Кажу да је издржава неки старац, неки јавни бележник из околине наше вароши коју сте ви толико заволели. Бацила је у засенак све наше кокоте од којих је већина, — као што сте ви једном казали, — стекла одавно потпуно право на пензију. Па ако сте је ви заборавили — а изгледа да јесте, иначе вам не бих о том писао — она се вас још увек сећа. Неко вече, у вариетеу, питала ме је за вас и да ли се мислите враћати... Veinard, va!...«

Заиста ако је која жена била заборављена од Ђоке Павловића, то је била Жоржета. Не зато што је она то заслуживала; не зато што је мање била вредна сећања него друге — била је и млађа и лепша од њих, — и на крају крајева највише га је волела... Зашто, дакле? Одговор прост и једноставан и на који се одговара слегањем рамена: зато што је није волео. А ипак, ако ништа друго, требао је да јој буде захвалан; растресла га је, разонодила у једном од најтежих часова живота кад му се чинило да његова мисао тоне у један ледени мрак и да се ту, корак-два пред њим, завршава његова стаза; кад већ осећаше да његова нога гази у празно, и да руке које пружа око се-

бе, не могу више низашта да се ухвате. Тада је дошла Жоржета, са својом младошћу, својих седамнаест година, наивна, одана, привржена као псетанце.

Једне вечери кад је дошао рано кући, јер га је сав свет — задовољан, срећан, безбрижан јужњачки свет који је весео што је жив — правио нервозним; кад није могао сносити усклике њиховог задовољства; кад су га узрујавале парчади конверзације које су до њега допирале од столова око њега; кад више није могао сносити свађу карташа који су играли у консомације *la manille* или *le bézigue*, али са таквим жаром као да се ту губе имања и упропашћују егзистенције — Ђока Павловић је побегао. У његовој соби је бар био мир. Легао је на канапе; осећао је где га боли, али се трудио да не мисли, да заустави мисао, да не зна зашто га боли.

И кад су се наједном отворила његова врата; он је скочио и угледао једну девојку која се збунила и поцрвенела. Питала је да ли ту станује госпођа удова Мерсие. Разуме се да не станује. У истој кући? Можда, али Ђока Павловић по годину дана обично не би знао како се зове његова газдарица; тако мало га је то интересовало. То ће бити једна од оних добрих старих жена које све наличе једна на другу; говоре са лангдочким акцентом, уживају кад виде како се омладина проводи — *pécaïre!* и оне су биле младе — и не скидају некад с главе своје симпатичне беле капице које се тако добро римују са њиховом седом косом и одузимају строгост њиховој црнини.

Ни сам није знао зашто јој је понудио да заједнички експлоришу кућу; да јој буде *cisegole* у тој и за њега непознатој земљи. Она није одговорила ништа, није га одбила: дакле пристајала је с малим осмехом. На стрмим, уским, дрвеним, старинским басамацима шкиљио је, у другом спрату, мали жижак да је било дивота: на један корак од њега већ је владала најидеалнија помрчина.

Свет или је већ спавао, иако није било касно, или, што је вероватније, није био код куће. Куцали су на двоја-троја врата: нису добили никаквог одговора. Лутали су горе-доле, и губили се у тесним ходницима; од времена на време палио је Ђока Павловић шибицу и приносио је картама на вратима, и сваки пут кад би је упалио, он је видео два ока која се љубазно осмејкују — збуњености је било нестало — и густо прамење косе које се види испод широког шешира. И он је приметио — а без сумње и она је приметила — да он пали шибицу ради ње, а не ради имена на вратима која више нису читали, — или ако су их читали нису их памтили. Довољно да *Mme veuve Mercier* нису нашли, и изгледало је да их то нимало не љути, — напротив. Њихови кораци одјекивали су у мирној кући; безбојне и баналне речи у почетку — већ су биле прошаране смехом. Без сумње, обоје су налазили да њихова експедиција није без оригиналности, и да, на крају крајева, није баш сувише непријатна.

Главна да је Ђока Павловић заборавио моментано своје гробно расположење, и радовао се наивно ради нечега што ни сам није знао. И онда, зар је чудо што се десило оно што се мора десити, макар из пристojности кад се млад човек и млада девојка нађу заједно на мрачним и тесним басамацима: Ђока Павловић ју је пољубио. И ко зна докле би тамо остали, заборавивши, разуме се, на госпођу удову Мерсие да их нечији кораки који се зачуше одоздо, не потераше у његову собу.

Светло их збуни, и она се отрже од њега, и поново се сва зарумени, што јој даваше нарочиту драж. Али светлост као да је једним махом порушила сву ону на брзу руку склопљену интимност у помрчини. Једва је пристала да седне, никако јој се више није могао приближити; постала је наједном озбиљна, *une jeune fille sage*. Извукао је од ње да се зове Жоржета; да је модистица; да се њезин ателие налази у улици Алзас-Лорена; да се

њезина пријатељица зове Жанета («али која сигурно није лако лепа као ви!»); да има брата који је писар у администрацији, и који је строг и псује ју, па и туче, кад дође касно кући.

Није дуго остала; растали су се готово званично; једва је обећала, али са гласом без уверења, да ће опет доћи. Нестала је као што је и дошла, тако му све изгледаше као један сан. Био је уверен да је неће више видети. И поново је пао у старо расположење: исте црне мисли, исти женски лик, исти бол...

Зато је био, сутрадан после подне, двоструко изненађен кад је, неочекивано, Жоржета отворила врата. Њезине очи су се тако радосно и пријатељски смејале. Пружила му је руку и казала:

— Знате ли где станује госпођа Мерсије?

— Где?

— Врата поред ваших!

— *Moun Dio!* — зачудио се Ђока Павловић, и обоје су прснули у смех.

Остала је код њега читаво после подне и већ је био увелико мрак — било је у новембру — кад су се растали као добри, врло добри и интимни пријатељи.

Па ипак, колико год се трудио да је заволи срцем, колико год је у то метао добре воље, никако је није могао заволети. Као да је она друга жена однела са собом све његове способности осећања; као да је уклела његово срце да другу не може волети и опчарала његов мозак да на другу не може мислити.

Он је осећао колико то боли Жоржету — иако је она гордо крила свој бол и љубоморност на непознату и одсутну супарницу — кад у свакој згоди и прилици, причаше о њој. И она га тако кротко, тако смерно детињски мољаше — само глас јој издаваше једну добру детињску револту — да не прича више о »тој другој.« Једном, кад он опет помену њезино име, она га пресеће:

— Ти је још волиш, — ту жену?

»Ту жену!« Колико је било мржње, презира и љубоморности кад је изустила те речи које су га гушиле у грлу и парале срце.

— Не! — лагаше енергично Ђока Павловић.

Жоржета га само погледа, не верујући. И онда се нагло окрену у страну и убриса једну сузу.

— Ах! — зашто је нема овде! — рече она с уздахом и кратким, својим гестом.

Ђока Павловић се зачуди. Али њезине усне развукао је један осмех који дотле код ње није познавао, а очи су синиле једним чудним сјајем: то је био један јужњачки душевни страствени пејсаж са муњама и варницама, љубави, мржњом, гордошћу и љубоморношћу. Осетила је да је дете Југа.

Да је она друга била овде! *Quel crépâge de chignons!*

Пријатељевали су неколико месеци. Тада је дошао крај школске године, испити, и управо су се онда нешто споречкали. Жоржета га је, пролазећи покрај његовог ресторана, видела да вечера с једном другом женом, и тражила је од њега бар једну реч жаљења и извињења. Ђока Павловић је био тога јутра нервозан, и дочекао ју је грубо и брутално. Она је стајала ћутећи неколико тренутака, затим сабрала сву своју снагу, окренула се и изишла.

Ђока Павловић није ју потражио, као што је она, вероватно, очекивала. И како је дошао дан његова одласка, он је журно отпутовао, не рекавши јој ни збогом.

Како се зачудио кад је једног дана, овде у крају који је Господ Бог заборавио, примио писмо од своје старе газдарице. »Долазила је *ваша госпођица*, и тражила вас. Молила ме је за вашу адресу коју јој — разуме се — нисам хтела дати. Онда ме је, други пут, преклињала да вам бар ја пошљем њезино писмо. И ја вам га шаљем,« итд.

Жоржетино писмо је било тако нежно, поред свих ортографских погрешака и одсутности школа. Причала му је своје чуђење кад је сазнала да је отпутовао, и своје очајање што није могла да га види. »Знала сам да ме ниси никада много волео, али опет, мислим, нисам заслуживала да ми не кажеш бар једно збогом.« И онда долази најдирљивије: сматрала је да је она свему крива, и молила га да јој опрости. Да јој опрости што је онако отишла од њега; да јој опрости што је била љубоморна; да јој опрости што му никад није показала колико га је волела. »Увек си говорио о *оној другој*. Не можеш знати колико сам од тога трпела. И нисам могла да будем онаква каква сам хтела да будем према теби; нисам могла да те волим онако као што сам желела. Кад би помињао *ону жену*, мени би се стегло срце, и ја нисам могла, нисам могла... Ко зна да ли ћемо се више икада видети?... И ја не бих хтела да се тако растанемо кад се већ морамо растати; хтела бих, ако ништа више, а оно бар да ме задржиш у пријатној успомени... Хтела бих да ми кажеш да ми прашташ: то је све и једино што те молим....«

Ђока Павловић није одговорио, и тек сада после писма свога пријатеља из лепог Лангдока, осећаше у својој души једно мало кајање, нешто непријатно, ружно, нешто што није требао да учини.

Па извади сат из џепа, виде да ће закаснити на предавање, и он се пожури кроз дрворед кестења гимназији.

— Сирота мала Жоржета! — то је био сав епитаф ове обичне историје.

Сарајево, 1911.

АНАРХИСТА

I

Сваког јутра, око десет сати, промаља се, као дремљива жирафа, кроз дрвену капију, најпре поспаном лице и дуги врат, а неко време иза тога дугачки краци г. Василија Грковића, кр. кот. пристава првог разреда и управитеља дачког котара. Сане очи крену с десна на лево, риђи боци се развуку, а рука пође к *јегерском* шеширу и заустави се на пола пута: то господин предстојник враћа поздрав некоме од својих *потчињених*. У исто време, са зелено бојадисаних пречага на *решту* нестаје трију глава које су, до мало час, протуривале своје носеве, да их опет упру у леђа *господина пријестојника*. Њему страшно ласкаше та преурањена титула и тако су га морали називати; иначе би странца дао *шупирати* као скитницу или човека без занимања, а домаћег би стрпао у *сумњиве* или *Фердехтере*, како се то популарно каже.

Г. Василије Грковић прође кроз собу где раде писари који су за часак заћутали, забили носеве и пера у списе, и сакрили цигарете. Најближи вратима предстојничке собе, скочи и понизно му их отвори. Господин предстојник збаци са себе лагано огрнути рутави зимски капут и остаде у свом црвенкастом жакету, погледа на крупан златан сат и приближи се великом столу за писање са оградама са стране и са пуно списа у нереду. Пошто је поизмакао столицу, сео је и зевнуо гласно и достојанствено, — што је произвело највећу тишину и страхопоштовање у суседној соби, — обухвативши

и зевом и погледом више себе и са стране, по бело окреченим зидовима, слике високих личности, испрљане од мува. Онда скрену столицу укосо према прозору и погледа у сиви јесенски дан са натмуреним небом које ћути и из којег се не зна шта ће да падне, киша или снег. Гледа у голо дрвеће у малом дрвореду који је он уредио испред свога стана и котарске области, у *интересу пољепшавања места*. Поглед му се заустави на гомилама лишћа, и тад се сети да је још јуче издао наредбу да се то почисти. Зовну писара и строго му наложи нека одмах тамничар изведе *рештанце* да ту ствар уреде.

И доскора изиђоше четири сељака, вукући немарно за собом брезове метле, а иза њих, озбиљно и важно, један пандур, с једном руком на дршку од сабље да изгледа званичнији, а с другом издајући наредбе. И *рештанци* — сви они били су осуђени за *горанину*, за недозвољену сечу дрва у државној шуми — махаху метлама, предушујући да дахну у руке које су им зебле на леденом ветру.

Па, као и сваки дан, г. Василије Грковић себе потсети како је то лепо бити управитељ кр. котарске области. Та мисао га вазда загреваше једном пријатношћу и сваки пут слатко голицаше његову таштину. Лепо је то бити прва личност у котару; лепо је кад на улици слећу капе пред њим, макар из страха, ако не из поштовања. Нико не жели да му се замери; напротив сви траже да му угоде. Кад дођу глумци скитнице у село, или свирачи Цигани, или кад је светосавска беседа, он увек са својом госпођом има прво и почасно место, и без њега представа, или ма шта било, не сме да почне. А кад је банкет, прва здравица се њему напија. Ако га запитате да ли је задовољан, он ће вас најпре погледати једним погледом који каже: Како може један човек у *његовом положају* бити незадовољан. Хвала Богу, плаћа добра, здравље добро, жена и он млади; — па ће онда слегнути раменима, и мало зажмурити очима, и казати: »Са-

мо да нијесам у овом проклетом селу!« И онда даје слутити како ће доскора бити именован предстојником, а ко зна — бар тако му је велики жупан натукнуо кад је био последњи пут у Госпићу — жупанска област требаће ускоро једног способног тајника.

Ах, то га је мучило, то чекање да престане бити вечним управитељем, да постане предстојником. Ето, његов котар није гори од других; кадгод су избори, владин кандидат има осигуран мандат; опозиционалаца нема много код њега; или бар ћуте. Кадгод су који сватови и кад се развије српска застава, он глоби, и то строго глоби, и одмах зове учитеља да пише против њега један чланак у *Србобрану*, како би *они горе* видели да он није велики Србин. Али ни то му до сада није помогло, и то му је загорчавало живот.

Али њега није нимало бунила тромост и једноликост његова живота; њега није умарала досада, макар он кадгод, афектирајући, говорио и противно. За њега идеал живота није био другачији, и он га другачије није никада ни замишљао ни сневао. Дobar положај, добро штогод појести и попити, имати жену, спавати — то је био сан гладних и оскудних дана Василија Грковића.

Он се виђао као деран где чува козе у планини, или где, дршћући од студени, иде у школу, с торбачићем на леђима, у коме је комад јечменице и две-три поцепане књиге. Тад му је био сан да има панталоне и читаве опанке, и да постане опћински писар. После тога, како је добро учио, опћина му је дала помоћ, и наједном он се нашао у госпићској гимназији у гаћама и опанцима, гледајући завидљиво господску децу, лепо и топло обучену, док се он смрзавао и био више гладан него сит. И тада се зарекао да ће бити господин, и с уживањем гледаше господичиће како заостају, како их нестаје као да се топе, а он са десетак њих излази на матуру, још увек у гаћама и опанцима.

Прогурао се кроз универзитет, није сјајно полагао испите, али је знао увек за се придобити професоре да му се смилују и да га пусте. »Сиромас је!« говорили су сажаљиво и пуштали га. У мраку своје собице, лежећи наузнак, како је он слатко сневао кад неће више морати да чита та досадна скрипта, давати инструкторе, свађати се с газда-рицама и понизно их молити да га причекају за стан. Са колико је радости поздравио онај дан кад је постао пристав; кад више није морао црвенети пред господским девојкама које су некада са презиром гледале у његове гаће, опанке и црвену капу, и кад им он није смео погледати у очи. Колико тајног уживања кад је осетио да оне њега гледају, оне које су њега презирале, — јер он ће бити предстојник, а то је добра партија. Сад је он бирао; сад су оне обарале очи пред њим; сад је смео у хотелу штипнути келнерицу и ова му се љубазно и послушно осмејкивала, док би раније извукао ћушку да се све пуши, и неколико епитета.

Па ипак кад види оне јадне сељаке како машу метлама на ветру, ништа се у њему не креће. Он не види у њима свог оца, своју браћу, себе од јуче. Он се не сећа да је он једно исто с њима, поред све разлике одела и положаја. Он је заборавио муке и невоље тежачке куће јер он није марио водити рачуна о њиховој сиротињи и беди.

О, за њега, он није био исто с њима; он с њима није имао ништа заједничко. Та зар се он није трудио да постане друго него они; да буде господин, да се одвоји од њих? Њега би било срамота приближити се њиховим осећајима, као да се он није родио у истој кући као и они, и отхранио крувом и палентом као и они. И он као господин није смео, није могао да их разуме, јер он се тога стидео. По своме егоизму, понизности према вишима, ситом уживању у јелу и пићу, он је сачувао најниже инстинкте простих људи. А колико се он сматрао виши од њих, и колико је њих сматрао испод себе, он који после гимназије није про-

читао ниједне књиге осим школских, и чија је читава душевна храна било читање службених новина.

Што га је највише љутило и узбуђивало, он осећаше да тај читав свет који га се боји, да га ипак презире, да осећа тачно његову вредност, то јест да му је не даје; да се смеје за његовим леђима, макар скида дубоко капу. И ради тога он се још више увлачио у себе као пуж; немајући милости ни према коме, осећајући сласти у својој ситој усамљености и у зависти других. Није волео да му се смеју, као што су му се скоро смејали, кад му се десио један мали малер. Тад је морао да попусти, да се и он насмеје, само да се ствар брже заборави.

Враћао се из комисије, он угрејан, кочијаш угрејан, дубоко у ноћ. Из дрема у фијакеру који коњи кораком вуку узастрану, буди га песма из двојих кола која престижу његова. Гласови му се чине познати; он изиђе и позна неколицину сеоске интелигенције који су се враћали са лумповања из другог села. Разуме се да се он придружио к њима; његова кола оду, а он се с друштвом заустави у првом селу у првој биртији.

Међутим је његов кочијаш као и он дремао, те није приметио да је господин предстојник изашао из фијакера и равно тера кући. Пред станом се заустави, сиће с бока и пред спуштеним кровом фијакера викне:

— Јављам покорно, поглавити, стигли смо кући.

Из кола нема одзива. Ваљда спава, помисли кочијаш. И колико га грло носи да га је могло чути пола села, поновно викне:

— Поглавити господине, покорно јављам, стигли смо кући.

Опет нема одзива.

Кад он руком за седиште — кола празна. Њега прели мртвачки зној, охлади се и претрну. Ето му четрнаест дана решта, најмање!

У то се осветли један прозор на кући, отвори се и кроза њ се помоли женска глава.

— Што тако касно? — запита.

А кад збуњен кочијаш не умеде наћи одговора, и како се господин предстојник никако не појављиваше, она запита поново, мало узнемирено:

— А где је господин?

— Ја, овај, не знам, госпоја... промуца кочијаш. Сад је био ту. Ваљда је негде испао како је био при пићу.

Она врисну и залупи прозор. Кочијаш се истрезнио и само шета с канцијом у руци поред коња који се пуше, збуњен и не мислећи да их покрије. Шта ће му он; испао је као врећа зоби; није га могао ваљда привезати уларом за кола. Четрнаест дана му не фали, а може га стрпати и у »фердек-тере«.

Доскора се отворише врата на авлији, и изиђоше две женске прилике, госпођа са слушкињом Марицом, обадве повезане и заогрнуте марамама на брзу руку. Марица је носила један запаљен фењер.

— Иди, пробуди пандура у опћину, и нека узме фењер, рече госпођа кочијашу строго.

За једно десетак минута, ето пандура Зекана, тарући очи и не могући разумети што се десило. Кад га упутише, он једва уздржа смех, и само се прекрсти.

И онда кренуше кола кораком: госпођа у колима плачући и уздишући, а с једне и с друге стране пута осветљавајући јарак фењерима Марица и Жикан. Она хуче, уздише и само виче: — Гледајте, пазите добро!

А Зекан званично одговара:

— 'Оћемо, госпоја, бит ћете служени...

Али господина предстојника никако нема, па нема. Загледају добро у јарак; завирују за сваку бабу (рпу камења); ако се нешто зацрни даље од пута, иду да гледају, али то је или нека влада или

неки грм. Кад се приближише биртији Јове Ђураковића у Боричевцу; ори се песма и пара у ноћ.

— Душе ми, госпоја; он је тамо; препознао сам му глас, вели Зекан, и отрча да се надвири на прозорчић.

— Ту је, викну весело.

— Зовни га, каже уплакано и одахнувши госпођа предстојниковица.

Господин предстојник којег је Зекан прекинуо усред здравице, кад је сазнао у чему је ствар и како га је жена обрукала, побеснио је и отерао их кући, а сам се вратио у зору трештен пијан са друштом.

А село је пуцало од смеха како је господин предстојник испао као врећа зоби из кола.

Па као што се све заборавља, и та историја почела је полако да бледи, и начета ауреола ауторитета почела је да губи своје мрље и да добива своје старе облике. Господин предстојник се трудио да марљиво осуђује људе у апс, да глоби што чешће за српску заставу, и да натерује учитеља да неуморно шаље чланке против њега у *Србобран*. Али предстојништво никако не долази као да је уклето. Бар кад би хтело штогод изванредно да се деси, неки догађај у коме би се он могао исказати и показати своје административне способности! И то нешто изванредно, неочекивано, десило се. Тај дан господин Василије Грковић неће никад заборавити. Само мало стрпљења па ћемо и то чути.

II

Тога дана дуну северац са Мамца и измеша кишу са снегом који се топљаше у малим кривудавим поточићима који отицаху са цесте у јарак с једне и с друге стране пута. Планине су биле замотане облацима, небо је било ниско; кућице се још више приближиле к земљи да их ветар не однесе. Цестом ако и прође који редак човек с великим корацима, с кожуном наопако с којег висе

дугачке длаке шареног јарца, с мокрим гаћама и преокренутом малом црвеном капицом. Или које босонога дете у трку, носећи боцу у руци. Иначе, пустош, коју разбија ветар својим хуком, разбацајући наоколо кишу и снег.

Поглавити господин се осећаше тога дана пријатно у својој топлој канцеларији у којој тако угодно праскају дрва у гвозденој пећи. Осећао се некако одморан, свечано, као да је био празник, као да има да иде на какав банкет, или свадбу. Нису га узнемиравали ни прашњави списи, ни смех ни ларма из друге собе где су били писари који као да су погодили добру вољу господина предстојника и, место да раде, шалили се и јурили по соби.

Он лагано шеташе по пространој соби, то јест, прављаше три корака напред и три корака натраг. Неки дан је издао наредбу, према циркулару Високе Владе, да, како су избори за Сабор у изгледу и на домаку, добро припази на непознате људе који би можда могли агитовати против Владе, и бунити бунтовним саветима лојалне и влади одадне поданике. Уосталом, он сам није много веровао да ће неки ђаво доћи у ово време агитовати у његов удаљени котар где путови могу бити сваки час заметени снегом. Али, требало је бити на опрезу. И ради тога његова наредба била је разаслана свим општинама у подручју његовог котара.

И оно што је он тек у сну смео да сања, оно што му је требало донети предстојничко а можда и тајничко место, догодило се. Изненада, разуме се, као што се већ дешавају такви догађаји. И он је тога дана био уверен да предосећање значи нешто. Јер он је био тако свечан, спреман на нешто што је требало да се збуди и, што да штедимемо речи, на висини свога положаја.

Око једанаест сати, баш кад остављаше на страну неколико решених списа под која је потписао свој од писара толико обожавани оригинални потпис, и кад се спремаше да оде кући да пре-

гризе парче пршуте и попије флашицу пива, трже га нека ларма испред канцеларије, утолико необичнија, што се тога дана није чула никаква граја, ни свађа жена, ни смех девојака које иду по воду, ни ударање пракљаче са бунара. Он се нагло диже да се завитлаше репови његовог црвенкастог жакета, и приђе к прозору.

Он најпре виде гомилу већином босоноге деце, са засуканим гаћицама изнад колена, с торбама на леђима, с комадом црног јечменог круха у руци; затим неколико беспослених жена из близине и два три сељака који су пили ракију негде у дућану. Међу њима могао је да препозна пандура Видику са сабљом која се ломата око њега, где држи неког дугачког и мршаваг ђавола за јаку од капута, и вуче га према предстојничкој канцеларији.

Господин предстојник одмах схвати да се спрема нешто важно, накашља се да има чист и јак и сигуран глас, потегну мало жакет к себи, и седе за сто у немарну и достојанствену позу, очекујући да чује куцање на вратима и да викне једно предстојничко суво и оштро: Слободно!

Зачу се неспретно и јако куцање, и пре него што је господин предстојник имао времена да шта каже, заглавише се врата пандуром Видиком, његовом сабљом и протувом коју држаше за врат.

Готово без даха, као што је тражила његова званична улога, променивши глас и начин говора, гурнувши мало у страну своју жртву, али не пуштајући је из шака, пандур Видика салутира једном руком и скине капу, гурну сабљу да га не смета, и викну :

— Јављам покорно, поглавити господине, да сам, као што сте ви наредили, ухитио ову скитницу. Видио сам га где се шуља око некије кућа...

Господин Василије Грковић скиде очи с пандура Видике којега издаде његова говорничка вештина, и окрену их према оној сумњивој индивидуи, како се то каже службеним језиком.

— Пусту га, — рече пандуру који скиде руку с његова врата на којему се виде једна црвена масница, али Видика стајаше спреман да га, на његов први покрет, поново шчепа као рис.

Господин предстојник посматраше ово чудно створење. Био је дугачак, мршав, ћосав, с лицем набраним као стара јабука; с панталонама земљане боје везаним канапом и на којима се не познаваше блато; с поцрнелом кошуљом испод капута. Имао је мале зелене очи, које плашљиво погледаваху десно и лево; уста дугачка и танка. Дрхтао је по рутавом телу.

»Чудан човек!« рече у себи господин Василије Грковић, сабра обрве и рече гласно и суво:

— Како се зовете?

У томе часу кад проломи тишину глас господина предстојника, наста мир у соби где су писари који осећаху важност момента, а пред вратима нешта граје жена и дечурлије.

Нема одговора. Тада пандур Видика дрекну у уво протуви: »Како се зовеш?« тако да овај од страха скочи у страну, тражећи очима врата и прозоре.

Све је било излишно. Тек у неко време сумњива индивидуа разумеде да га нешто питају.

Он говораше нешто пискутљивим гласом, али неким неразумљивим језиком.

— Говори нешто о Цариграду, рече господин предстојник, али ми не изгледа да је Турчин. Није ни турски одевен.

И прође неколико секунда размишљања:

— Претражи га, — рече пандуру.

Пандур Видика шчепа поново своју протуву која јечаше од страха, бојећи се батина. А сигурно га је раније Видика грунуо који пут у леђа да му улије поштовање према власти.

Из његова капута најпре испале комад црног и сувог круха који му је ваљда дала каква добра сељакиња, сажаливши се над његовим бедним изгледом. Затим читава рпа мрва. Неколико бакре-

них новчића. Хартија није имао никаквих. Али у панталонама нађе му Видика један дугачак нож у корицама везеним срмом и са дршком од кости.

Господина предстојника прође језа кад га Видика извуче из корица, кад сину сјајно сечиво оштро са обадве стране. Пандур га метну пажљиво на сто, а господин предстојник га склони мало у страну да га случајно његов власник не дохвати.

— Води га у затвор, па ћемо видети, — рече поглавити озбиљно.

Видика поново ухвати своју жртву за врат, и поново се заплете у сабљу на вратима, салутирајући:

— Разумијем, поглавити.

Пред вратима га дочека гомила жена и деце, подесеторостручена овог пута и умножена писарима из свих уреда који су излетели да виде што се догађа. Видика их важно гурне у страну, прокрчи себи пут, и слеђаше тамничара који звецкаше великим и неспретним кључевима. Тешка врата *решта* отворише се, пустише неугодан задах, и залупише се са шкрипом кључа који затвара.

Па како је било време ручку, поглавити господин, пошто је седео неко време дубоко задубљен у озбиљне мисли за својим столом, протрља очи и пређе рукама преко лица као да с њега скида бриге, диже се, и лаганим дугачким корацима упути се кући.

Не, ручак му није пријао, на велику жалост његове госпође. Јео је преко воље, нервозно пио мале гутљаје вина, и није ништа говорио. Лице му се мало отегло, а брци још више спустили.

Милостива је била упућена о догађају који се десио пре подне, преко Марице, а ова преко Видике. Милостива госпођа није видела у уплашеном човеку ништа више него једног мало егзотичнијег скитницу. И ради тога није могла да разуме зашто је њезин Васо тако суморан и озбиљан, зашто тако мало једе, и не разговара.

Кад она хтеде да поведе разговор о томе, господин Василије Грковић ману озбиљно руком, као да хоће да каже: »Не мешај ми се, молим те, у службене ствари!«

Али жене су жене, и неће никад да схвате важност и достојанственост таквих речи, ни респектовање званичне тајне кад се каже озбиљно: службене ствари.

И господин Грковић Василије можда што је у њега самог испитала никоме неповерена мисао, погледа своју жену, и запита је готово полугласно:

— Знаш ли ти, ко је тај човјек?

— ? ! ?

Па не чекајући одговор, још више спусти глас:

— Анархиста!

Поново чуђење код милостиве и једно:

— Господе Боже!

Тога дана, преко свога обичаја да одспава један сат после ручка, господин Василије Грковић нагло се диже од стола, упути се у канцеларију у којој још није било никога и закључа се у своју собу.

И кад први писар звиждукајући уђе у канцеларију, откључаше се изнутра, на његово велико зачуђење, врата предстојникове собе, и поглавити му даде један лист папира са речима:

— Носи ово одмах на брзојав!

— Разумијем, поглавити, — рече писар, дохвати своју црвену капу, склопи пажљиво артију, и чим изиђе из котара, он је расклопи и узе да чита, шапутајући:

Службено!

Просто од брзојавних пристојбах!

Високој кр. зем. влади.

*Одјел за правосуђе
Загреб*

Ухитио данас једну сумњиву индивидуу клатарећу се у подручју ове кр. кот. области. Говори

неразумљивим језиком. Цепове нашао пуне сваковрсног оружја којим је кушао угрозити и мој живот. Мислим да је погибелан анархиста гојећи нагану да незамиећен од области приеће преко Босне у Турску. Ухићени налази се под строгом пазком у узах овомјестне кр. кот. области.

Управитељ кр. кот. области:

Василије Грковић

Име је било овога пута читко написано.

Ко би могао да погоди и одгонетне тајну што се десило у мрачном и пуном паучина лабиринту мисли господина Василија Грковића.

Ако је уапшење анархисте био догађај, судбоносан догађај по поглавитог господина и без сумње, одлучан по његову каријери, — зашто да он не може да постане, једног лепог дана, поджупан, па и велики жупан? — За село је било исто тако. Узбуђење је дохватило најпре интелигенцију, па онда сељаци и сељациње који имају додира са сподским кућама, и преко ових све остале.

Разуме се да се само о томе говорило, и да је реч *анархиста*, пролазећи кроз толико уста, од госпође предстојниковице, Марице и пандура Видике, толико била изобличена да би је тешко и највештији етимолог могао распознати, и морао би закључити да је она остала ту вероватно још од Маршала Мармона и француске управе у Лици.

Кр. кот. област налазила се у опсадном стању. Више од стотину мушке и женске деце, по изласку из школе, после подне, упутило се у трку пред котар. Два пандура, Видика и Зекан, нису били у стању да их растерају. Гомила беспослених жена, с плетивом у руци, и људи с лулама у зубима, разговараху само о томе. Излишно је рећи да се тога дана у дућанима попило више ракије него једне недеље.

После тога ето и учитељица, па поштарки, па жена и кћери сеоских трговаца и интелигенције, и

ове су правиле једну засебну групу пред котаром. Госпођа предстојниковица такође је гледала с прозора, а Марица с врата.

Анархисту је, без сумње, интересовао тај скуп света у његову почасти; можда се је, сиромаш, и бојао, осећајући да се нешто крупно иза брда ваља. Он их је посматрао са својих решетака мирно и зачуђено. Деца му се бекељила и гађала га пиљцима. Њему то на крају крајева досади и дозлогрди: виде се како диже срдито дугачке руке и чу се његов пискутљиви глас. У маси се заори урнебес смеха и диже се толика ларма да пандури мораше уредовати.

Поред те граје лако је разумети да поглавити господин није могао обављати уредовне послове како би желео. Али њему се није радило; осећао се узбуђен, и његове очи падале би на онај сјајни нож на столу — *корпус деликти* — и одводиле његове мисли анархисти.

Он изађе и сам лично издаде наредбу да се свет разиђе. Деца се, чувши његов ауторитативни глас, разбежаше, а и жене одоше подаље, протестујући истина, кад чуше како он рече пандурима да две три од њих затвори заједно с анархистом.

Па јавивши се грандиозно отменој публици које се, наравски, његова наредба не тицаше, и бацивши кришом и сам један задовољан и победнички поглед на решетке да му заигра брк, оде према кући.

Пред вече, у трку, би му донесен брзојав од високе владе да придржи

»...у узах да мјестне кр. кот. области ухићеног потепуха до даљњих одредбах које ће му праводобно приобћене бити.«

Са како дрхтавим рукама, с колико нервозним гестом је раздерао печат на брзојаву; како су жељно и страхујући у исто време његове очи обухватиле у један мах цео брзојав; и како му се лице разведрило кад је у једном трену видео његов садржај; и онда га почимао читати један, два, три,

десет пута, од почетка до краја, од краја до почетка, наслађујући се сваком речи и слатком музиком званичног језика и стила. Њему је било дошло да изљуби ово парче хартије, да га принесе на прси: са толиким блаженством га испуњаваше његова садржина.

При вечери се осветио ручку, и јео је с толиким апетитом какав одавно није видела његова госпођа. Био је задовољан, весео, расположен. Говорио је много: обећао је жени нову хаљину и нов шешир, да ће је водити у Загреб, а можда и у Беч. Нарочито у Загреб, да се представи шефовима. И он као да гледаше како се њихова лица развлаче, како скачу *колегијално* са столице при помену његова имена, и пружају му обе руке, и стишту пријатељски његове, говорећи:

— Особито нам је мило, особито мило... Господине Грковићу, изволите узети мјесто... Ми се частимо да имамо једног котарског предстојника...

На то је вредело попити чашу вина на искап!

И онда посла Марицу да убаци анархисти остатак од вечере: изгледао му је изнемогао и слаб, и то би био страховит пех да га нађу мртва, једног јутра, у којем ћошку *решта*. Он додаде и пола литре вина.

Како је изгледао својој жени велик и добар у томе часу, великодушан и милостива срца!

И дуго у ноћ, у папучама, широким гаћама и кошуљи, он шеташе гигантским корацима по соби, заустављајући се, од времена на време, код стола да искапи чашу вина, и причаше о њему који, негде у мраку, глодаше и хрскаше кости као прегладнело псето,

Тек на љутити протест своје жене, он мораде да прекине хотимично продужавање тога славног дана. Успава се, пошто се је уверио мислима, да су врата на *решту* чврста и непробојна, и слушајући у полусну слатке речи:

— Особито нам је мило, особито мило... Господине Грковићу изволите узети место... Ми си

честитамо да имамо једног котарског предстојника...

III

Међутим, дани су пролазили. Село се смирило, и није се више бринуло за анархисту који се добро хранио из кујне господина предстојника. Изгледа да се овај био већ толико спријатељио с новим режимом да је већ почео да намигује на Марицу. Само није вероватно могао да разуме, да кад га већ тако добро хране да се је почео гојити, кога ђавола га држе у апсу! Добио је и један стари предстојников капут да му не буде одвише зима. Писари су га почели пријатељски гледати и давали му по цигарету дувана, а он им захваљиваше гестовима. Два-три пута дневно прошао би и поглавити господин поред *решта* и љубазно га гледао, као да га пита да ли му штогод не фали.

Али од високе владе, одозго, није долазила никаква наредба која би се тицала ухићеника. Поглавити ју је извињавао бригом око избора. Само мало стрпљења! говорио је самом себи.

И једнога дана, да ли иницијативом поглавитог господина или неког другог чиновника — данас је тешко оверовити факта — да скитница не седи цабе у затвору и да не једе утаман царски крух, било му одређено да очисти у котару становите просторије. За чувара му је био дат пандур Видика.

Анархиста се је дао својски на посао, јер није желео да буде рукопипателно упућен од пандура Видике чију је руку вероватно познавао и још осећао на своме танком врату.

Овде почиње ова историја трагично.

Како је било после подне, ручак свршен и посуђе опрано, Марица се је налазила испред предстојникова стана, поред котара. Танка и румена Удбињанка, од оних Крањица, — како код нас називају католике — које долазе из Крбаве да слу-

же по господским кућама, и враћају се, после извесног броја месеци, кући да се породе. То је обично њихова историја. Онда поново иду у службу, заштеде коју стотину форинти и удају се за каквог жандара у пензији.

Као што сви људи који пашу сабљу привлаче жене, пандур Видика сукаше брк, измишљаваше шале и у разговору са Марицом, у ашиковању, заборавио сасвим на своју дужност.

И то у зао час по себе, по Марицу, и по поглавитог господина Василија Грковића!

Анархиста који је студирао ситуацију, у један мах, као птица, излетео је кроз прозорчић, и нагнуо у трк преко предстојникове баште.

Марица га опази прва.

— Утече, викну она престрашено, утече онај...

Видика се окамени, прибра се, потеже сабљу, и натура се за њим као Краљевић Марко за црним Арапином, вичући :

— Ха, држи, не дај!

У томе часу излажаше господин Василије Грковић из своје канцеларије. Кад зачу повике, охлади га нека црна слутња. Он слете низ степенице, и кад виде шта се дешава, остави га његово предстојничко достојанство, баци зимски капут на земљу, прекорачи дугачким корацима плот од баште где му спаде шешир, и гологлав јурну за Видиком и анархистом.

— Пушку, пушку, дуплицу ми дајте, дрекну очајно.

Башта је била дугачка. Анархиста је био хитар као зец, да ли можда стога што му је предстојникова кујна дала снаге, да ли страх од Видикове сабље, Бог би знао!

За њим као пси с исплаженим језицима, без даха, с пеном на устима, Видика са сабљом, и господин предстојник са дуплицом у мислима.

Ах, анархиста је бежао испод густо збијених редова шљива, брже него зрно из пушке. И у часу, пред високом живицом, кад Видика хоћаше да

га дохвати, анархиста прибра последњу снагу и прескочи је као срндаћ.

У томе трену, кад то виде, поглавити господин посрну на један пањ, и лупи о земљу колико је дуг и широк. Он се диже, не осећајући бол и не видећи подеране панталоне ни заблаћени жакет. Он гледаше само како преко поља и стрништа бежи онај кобни човек подвострученом брзином.

Али не, то не бежаше он, то бежаше каријера господина Василија Грковића, губећи се у удубинама земљишта, појављујући се поново, прескачући невероватном лакоћом грмове и живице који су стајали на путу; та прилика постајаше све мања и мања, док не постаде једна црна тачка која се изгуби и ишчезе у киши, према Обљају и Зулешевци.

Како је изгледао бедан и јадан поглавити господин у томе тренутку с блатним лицем, с раскрвављеним рукама, с поцепаним панталонама на коленима! Он пође несигурним корацима према котару.

За њим, са сабљом коју је метнуо у корице и коју није напојио поганом крви, погнуте главе и осрамоћен, осећајући да се спрема нешто страшно по њега, корачаше Видика.

Пред котаром, чиновници из свих уреда. И судица, и шумар, и пристав, и грунтовничар, и доктор, и једна шарена гомила света која се слегла на ларму да виду бруку поглавитог господина. На прозору, његова госпођа гледа и плаче. Загреб! Беч! Нов шешир! Нова хаљина! Све је то негде испод Зулешевце.

Поглавити господин не гледаше никога. Окрену се према Видики и рече потмуло:

— Отпасуј сабљу! Ја ћу већ теби показати!

Покорно и тужно, Видика отпаса сабљу и предаде је једно писару, своју сабљу којој има да захвали успехе код сељакиња и оно што га је ту скоро, у неком планинском селу, једна баба запитала са страхопоштовањем:

— Кажи ми, синко, Бог ми дава, где школе изучи, где господство стече, где сабљу задоби?

И дође му да заплаче од жалости и од срамоте пред толиким светом.

А господин Василије Грковић уђе у своју канцеларију, и за њим један писар носећи његов полуцилиндар и зимски капут који су били поред плота.

Најпре издаде тералицу која би одмах однесена у жандарску касарну. И за час се поделише четири патроле по два човека који одоше у потеру у различитим правцима. Он је чуо убрзану лупу њихових тешких чизама, и видео са прозора, како се тресе њихово црно перје на шеширу. Живо или мртвог! Такав је био налог.

Свима ће он показати, свима! Нека из њих пропишти мајчино млеко!

Видики се одузима пандурија, и поврх тога, као неповерљива и несигурна личност, меће се у листу *»фердектера«*, под оружничку паску. Марица, која је, на крају крајева, свему крива, има се редарствено шупирати у мјесто рођења, као женска неморалног понашања. Берберин Стево који је задоцнио пола сата да обрије господина предстојника, има бити — пошто је из другог котара — исто тако шупиран као скитница без занимања. И тако даље.

Шта још морамо да кажемо? Да је потера остала без успеха, да су се оружници вратили празних шака; да се Господин Грковић завадио са својом госпођом; — и да је, десетак дана после овог трагичног догађаја, господин предстојник примио један акт, у којему су, на први поглед његове очи прочитале:

Ухићен... у близини Медка код Госпића... испоставило се... еунук (евнух)... побјегао из Цариграда...

И овде се прича свршава.

Као и каријера г. Василија Грковића, усталом.

МУТНА ПРИЧА

I

Тргла се је нагло, сва задрхтала, испуњена неким ужасом; чула је убрзано и дивље лупање срца, налик на престашену птицу у кавезу, што удара и рањава крила и главу о шипке, које не попуштају. Тело јој лако и грозничаво дрхтало, уснице и мишице поигравали, низ чело и низ лице цедили се млазеви зноја. Чинило јој се да јој и очи горе, да су утекле некуд далеко унутра, и да из њих сине само по који пламен. Осјећаше, како је њезин рођени дах пали по лицу.

Око ње мрак, ништа се не разабире, тек каткад кроз прљаво прозорче танко заблесне која звезда. Уз њу се припијаше знојна и хладна кошуља, и у један мах она осети, како је зима прелива по целом телу, да се стресла од хладноће, цвокоћући зубима. И она тражаше биљац, који је била збацила у сну, пипајући обема рукама око себе; зави се брзо у њега и остаде седећи, упртим очима у мрак.

Поред ње чуло се дисање детета; на пољу облетао и тапкао пас око куће и његов промукли лавез одјекивао у даљини. Ветар као да се био смирио; није се чуло његово потмуло хучање, није срдито потрескивао вратима и брвнима, није летео кроз кућу, остављајући за неко време свој студени дах.

Грозничава и разбуктала машта осветљаваше њезин сан крвавим пламеном. Сневала је, како је била код оваца, али негде горе високо, на Голом

Врху, пуном вратоломног стења; расуте овце кидале и чупкале траву; одјекивао празан звук клепаке на овну, у сени од једног камена лежаше изваљен пас с испруженим ногама и исплаженим језиком. А она, стојећи на једном равном камену, с лесковом мотком, с које је висило крупно лишће, испод пазуха, чудила се откуда има овде толико траве, кад зна да није било пре ничега до кржљавог, трновитог грмља и стрмог меког стења. Сунце је грејало пријатном топлином и била јој чудновата и невероватна таква топлота у ово доба године. Па онда нешто уђе у овце и оне потекоше некуда; она се натисну за њима и овце се наједном изгубише и нестале их као да су пропале у бездан. Она је трчала, изгубивши дах и њезина се нога оклизну низ стрмину; она посрну, паде замахнувши рукама око себе и отисну се низ литице, преврћући се, ударајући се, одскакујући као лопта, а иза себе чу тутњаву камења, као да их чобани ваљају за њом низа странчине; камење се дохвата стена, одскакује високо, пада, прашти, поново одскакује и јури невероватном брзином, — с тутњавом која одјекује у планинском склопу као потмула грмљавина топова. И она виде један камен, велик, крупан, пун оштрица, како је одскочио високо и како пада ужасном брзином на њу. Вриснула је, занемела је, осећајући како је камен већ мрви својом тежином и очекујући смрт, тргла се иза сна:

— Срећа, кад је сан, — прошаптала је тарући руком и рукавом знојно и усијано чело, терајући страх од себе и чудећи се зашто јој баш то дође на сан.

»Све би добро било, само да је Илија код куће,« мислила је. »Гдје је Илија?« — питала је саму себе и није могла да нађе одговор. Стотину места је видела пред собом, али Илију није могла тамо да види. »Да није код оне, Груде?« — »Не, не није тамо он, није. Не воли њу Илија.« Једном је рекао за њу једну ружну реч. Истина, казивала

јој је баба Јекеша да се Илија навраћа к њој, Груды. Па напоследку нека се и навраћа, само нека не заборавља њу, своју жену. Нема дуго да су заједно, нешто више од године дана. Зна Илија, да га воли Мара, његова жена. Не би била пошла за њега да га није волела. Нашла би она мужа, не би остала уседелица. И други су момци били на њу бацили око, не само он.

Знала је мршаву повест његова живота, пуну удараца, гладовања и патње за комад хлеба. Сирота у раном детињству, док друга деца нису познавала толико невоље или док бар нису знала да је има, — он је био у туђој кући, пасео туђе овце за комад сува и црна хлеба, који су му нерадо давали. Касније, бивао је најамник за малу плату, није се више дао тући и није морао да иде бос и подеран. Па онда кочијаш код једног трговца, где је добро живео, крадући и препродавајући сено. После одслужене солдације отишао је у Америку, пребијао се тамо, потуцао и мучио, не знајући језика и немајући у почетку ни новца ни рада. А кад је нашао рада, он је стезао трбух, одрекао се пића и скупих уживања, збијајући кесу са жељом да може једном рећи да је свој. Дошао одонуд мршав и црн у лицу, али донео са собом преко хиљаду круна, дао се у трговину говедима, знао да заговара сељаке, лукав и препреден; знао да нађуши прилику за куповање и продавање. Сазидао после малу кућицу, купио нешто земље, настављајући своју трговину и почињући да даје новац сељацима под велику камату.

И као човеку, који се окућио и био помало газда — а за тај назив он је одмах плаћао ракију — недостајала му у кући жена. Дозлогрдило му било да се вечито потуца по туђим домовима, зајелео се и он да види ватру на своме огњишту и да има у кући некога ко ће само њему да угађа, да има некога кога ће да милује и кара, коме ће да тепа и над ким ће да истреса срџбу, да има жену коју ће махнито да воли и душмански да бије.

Он поче да гледа и бира по сајмовима и по зборовима.

Мара га је знала, виђајући га увек и сретајући се с њим, кад је ишла цркви, и сваки пут он би је зауставио, проговорио неколико речи, на које је она кратко или никако одговарала; смејали су се и кад је нестајало речи, кад није било више разлога смеху, они су се растајали.

Гледа га и сад: средњег раста, плећат, увек обријан, мало засечен устром по бради или по лицу, са одужом косом мимо сељачки обичај, раздељеном по средини, како је научио у солдацији и вазда намазаном, да се прилепила уз чело. На глави накривио свилом извезену црвену капицу, јасносветле боје — док су сељачке капе угасито-црвене — са подужим ресама, које га ударају по оку и са крупно исписаним својим именом по њој у полукругу. На се ударио плави прслук од најскупоценије чоје, па господске панталоне, а поврх њих припасао жути ћемер са стотину преграда, на коме кожа шкрипи кад се он погне. Натикаче му срмом извезене, а опанци нови, крути, неизгажени. Кад иде, он се мало љуља, јер му се то чини господскије.

Ни у њеном животу није било много светла; још у детињству је осећала да пада на њу нека сенка под којом је тако неугодно и хладно. Тек касније је све сазнала из причања своје тетке. Питала је матер, је ли тако било. Мати је поцрвенела, загрлила је и гледајући је плачним очима које воле, рекла јој да је истина.

Онда јој је свануло пред очима зашто ју је отац најмање волео, а највише тукао и зашто је мати била боља и милостивија према њој него према другој деци, дајући јој крадом свега и остављајући за њу новца криомице од мужа, да јој купи лепшу одећу.

И сада, смежурана у лицу и изнемогла у телу, као жене што су много рађале, сећала се њезина мати с чудноватим осећајем онога чове-

ка, који је био отац Марин. Лице јој постајало благо, а глас дрхтао, пун плача и болног, милог сећања.

То је било две године после удаје њезине матере. Њезин муж био је отишао на војничке вежбе и оставио је жену саму с децом у кући. И једном приликом запело је око младом приставу, румена лица и малих, једва извучених брчића, за здраву и једру сељакињу с којом се био упознао. Она је црвенела, нећкала се, снебивала и попустила напослетку ватреним погледима и слатким речима. То је трајало неке три недеље, пуне ватре и задовољавања саме себе; пристав, који је замењивао суца на допусту, отпутова, а да се нису ни видели на растанку, а муж се вратио из војске, спреман да сумња и да удара.

Чуло се, дознало се; било вике и галаме, батина и модрица. Она је све сносила, знајући да је крива, ублажујући болове мишљу на оне дане, кад се осећала срећном, да је воли — па макар само и три недеље — један господин, и вазда се је крадом и са уживањем сећала тих дана. Зато је волела Мару, гледајући у њој нешто што је одвојило од остале њезине деце и мило јој је било кад је тешком муком наговорила мужа да пошаље дете у школу, да научи читати и писати.

Мара је била задовољна; мрки поглед ћаћин ублажавао је осмех мајчин, и она је расла задовољна, не водећи много бриге ни о чему, радећи с уживањем сваки посао, вазда свежа, румена, весела и спремна да се насмеје и да запева. После зима, пуних ветрова и мећава, долазила пролећа с бујицама, што се ваљају низ вододерине, зеленило се јављало испод снега, дрвеће се забелело од цвета и зазеленило од плодова и повијали се под ветром кукурузи у класу; па лета са пољима, што се жуте од јечма и пшенице, и зелене од зоби и високих конопала; и јесени са плавим шљивама, тргањем зрелог кукуруза, са песмом и жетеоцима у пољу; с планина силазе кола сена и садевају се

стогови, облетају коњи од зоре до мрака по вршацима; па онда кише са сивим, готово безбојним небом, у које се повија дим из баца; комишају се кукурузи, пече се ракија.

Учинило јој се брзо кад је постала девојка; чинило јој се да је још јуче била малена и ишла у школу; као да је заспала као дете и после лепог сна да је завукла руку у недра и нашла тамо белег девојачки, две обле, тврде, нежне јабуке.

Сећала се да је на један светачац, кад се није ништа радило, била отишла у шуму да тамо бере јагоде. Кроз грање ударало сунце и падало испод дрвећа по старом, пожутелом и потамнелом лишћу, које шушти под корацима и у које упадају дубоко ноге. Горе у гранама шумило лишће меким шумом, у који се мешало кљуцкање детлића. Негде даље био се распевао кос. Из долине се чуло дрндање једних кола.

Чула је иза леђа шуштање нечијих корака и видела је мушку прилику, како промиче између стабала; и онда се показа Илија Пилиповић са секиром на рамену; дознао је ваљда, да су се у којој биртији запили лугари, па је био пошао да усече мало дрва. Она се сећаше да је хтела да побегне, да оде некуд, ма да од кога другог не би бежала; тек осећала је неки страх да буде на само с Илијом; воља ју је издавала, нога није хтела да се крене, — она је била немоћна. Тек само што је узмакнула неколико корака и прислушила се уз стару и дебелу јелу, која је немарно спуштала стотине својих грана, с испуцаном кором, пуном зелене маховине.

Не сећа се шта јој је Илија казивао, само зна да јој је прилазио све ближе и ближе. Говорио јој је неким чудноватим, необичним гласом; она није слушала речи; али их је разумевала. Наличио јој је у том тренутку на каквог хајдука, о којима гуслари певају, а старци причају уз чашу ракије. Он је у разговору прислонио секиру уз дрво. А она се поигравала са јагодама у руци, што их је

узабрала и пуштала да падају полако на земљу, једна по једна. Крв јој је ударила у главу; чује само, како шума шуми, а глас Илијин како некако чудновато звони.

— Што расу јагоде? — пита Илија и постао неки други. Глас му био други, мек и звучан; око му дошло сјајно, а у погледу било пуно неке необичне милине; он се сагну сасвим близу к њој, она му добро разабера лице, види мали ожиљак изнад обрве и онда okreће главу на другу страну.

— Шта ће ми! — рекла је гласом, који је дрхтао и био плачан. Зашто, ни она сама није знала. Тек дошло јој да заплаче, да плаче тихо и да слуша Илијин глас. Осећала је неку слабост у телу, не обичну слабост болести, већ неку другу, милу, слатку немоћ, малаксалост, за коју би волела да траје читав век.

А Илија говори лагано, готово шапуће; тако је близу ње, да осећа његов дах на своме лицу; мало да се је не дотиче. Она као прибијена уз дрво, као неки мученик, слатки мученик, нема куда да гледа, а неће да упре поглед Илији у лице; реч му гори, а поглед пали. Њезино око лута међу тамним грањем, кроз које се по гдегде прокраде сунчана зрака.

Није имала на глави рупца; била га је скинула, кад јој беше врућина. Осетила је како јој се коса расула по челу; један прамен пао јој преко ока, а она нема снаге да дигне руку, да забаци косу, већ је Илија намешта. Она осећа његову мало храпаву руку на своме лицу, на својој глави; он је узима за руке, љуби јој очи, — и она не знаде ни сама зашто се спуза низ дрво немоћна и слаба. Нешто најболније и најмилије стапало се у њезиној души; у томе тренутку она је хтела и да умре и да живи, чујући само шапутање Илије, тајанствено брујање шуме, кљуцкање детлића и песму коса у даљини.

Није ју Илија преварио. Дошао је после месец дана и заискао је од ћаће. Допадала му се,

није за њом нико ништа говорио; видео је да га она воли, па на што да онда тражи бољу жену. Дали су му Мару без речи, стари је само нагласио да не да уз њу ништа. И сви су били задовољни. Илија Пилиповић важио је као мали газда.

Мари се чинило да је срећна. Била је весела у својој кућици, радила је свој посао са задовољством, не тражећи и не желећи ништа више; задовољна да је жена човека, кога воли. Једино увек ишчекиваше нестрпљиво Илију, кад је одлазио послом на неколико дана.

Долазио је вазда весео, с ђемером пуним новаца и доносио увек жени свилене рупце и заслоне. Никад јој није долазио празних руку, сваки пут би јој купио по нешто, уживајући у њезином детињастом весељу.

— Откуда ти, душе ти, Илија, толико новаца? — питала га она увек.

— Добро иде посао, — каже он. — Преварио сам овај пут чивуте за сто фиорина, — вели Илија, смеје се и суче бркове.

Почео је био да се дружи и са господом од опћине. Нарочито се добро пазео са жандарима, финансима и лугарима.

— Запали и ђаволу свијећу, — гунђао је мало љутито Илија, кад је тражио, промећући јагњад кроз руке, најгоре јагње да га њима однесе.

А онда је купио и чизме, које је облачио у свечанијим приликама. Није никако вишео волео опанке.

— Не могу — каже — оваки да седим с господом.

Почео је да пуши финији дуван — лулу је ретко припаљивао и она је већ одавно лежала у једном ћошку — а ударио и у цигаре. Често пута не долази ноћу кући. Или се кадгод у ноћи само залети до куће; дође само да узме из велике шкриње мало новаца. Купио, каже, говеда. А она се чуди и маше главом: »Каква трговина у ово доба

ноћи!« Долази ујутру љут, напрасит, а у очима подбуо.

После је чула да се Илија карта. Седне, кажу, с господом од општине, писарима и још некима тамо, па само ударају картама о сто, док новац звечи, пада.

— Вјере ти, Илија, карташ ли се ти? — питала га она с погледом, који не верује у оно, што пита.

— Картам, — вели он. — Није те брига, што ја радим. Море ми се. Ја зарађујем, ја губим, — вели он с пакосним гласом, који она никада пре није разабрала, ни чула од њега.

Она га не пита даље, обори очи и зашутити, а он, седећи погурен, пљуцка и куцка неким штапићем у земљу. Дигне само главу и гледа њу.

— Не могу да прежалим, јер сам тежак. Каму среће, да сам отиша' у писарију јал жандарију, да једем царски крув. Овако нијесам никуд приста'.

То јој је рекао већ неколико пута, вазда са великим уздахом.

Она не одговара ништа. Гледа га само како се променио, почео друкчије да говори него пре; и то ваљда зато, што се дружи с господом, мислила је она. Чула је да је дигао неку позајмицу од штедионице. Изгубио, кажу, много. Она га и не пита ништа више, узме плетиво, седне пред кућу и загледа се. Плетиво испадне из руку, а она још гледа.

Мислила је да ће све бити друкчије, кад му роди дете; да ће се тргнути, уразумити и престати да упропашћује себе и њу.

— Шта волиш да ти родим, јал сина јал ћер? — питала га једном она, стрепећи од одговора.

А он се загледао у њу неким мрачним погледом, којим се гледа туђин или душманин, и само је презриво слегао раменима.

— Син: један »фердектер« више; ћер: једна ...више, — био је његов одговор.

Она је хтела да заплаче, али се уздржала. На што јој сузе, кад од њих нема користи.

— Знаш ја Илију, — тешила је она сама себе, — он само тако говори, не мисли он тако. Добро је у њега срце. Поса му ваљда поша с неруке, а исто тако и карта.

Стегла је срце, чекајући боља времена; надајући се да је Илијино нерасположење нешто, што је дошло ни сама не зна откуда и што ће исто тако проћи и не вратити се никад више. Како је она жељно очекивала тај час, који мора доћи; час, кад ће опет све да буде добро и лепо. И она поново гледаше своју кућу и Илију веселог у њој, како приповеда — а он зна много да приповеда — да слуша као некада његов смех, што испуњује читаву кућу нечим звонким; да одбија димове и да тера дим високо у вис.

Она се заљуља у те мисли, које ју мало претеше од онога суровог расположења; нешто благо и светло сину у њезиној души и она се мало занесе у сан.

Не зна колико је тако лежала; чинило јој се, да је било дуго. Тргла се поново и очи јој се немо управиле некуд неодређено у празну помрчину.

И опет се нешто јављало тамо далеко, далеко у души; неки страх, који извире у помрчини и испуњава заједно с њом њезину душу; нека стрепња, уздрхтала и кобна; предосећање и ишчекивање зла, несреће и неког ужаса, који је страхан у својој тајанствености и неизвесности. То је осећање оних дана, кад се на обзору указује мали, сићушни облачак изнад грубих врхова и главица планина, који расте, шири се, набујава као нека невидљива бујица, прекрива за час небо пепељастом бојом, проспе хладноћу, зашустити нешто, севне и загрми, грмљавина се одзива новом одјеку по драгама и склоповима, кад се чини да и гора заурла, кад ударе дебел млазев кише, — и онда се отисне град, лупа једнолично и тупо, одскакујући од земље сухим шумом; негде далеко јекне звоно

по који пут; завије по који пас; пусти глас по које марвинче, а са прагова кућа гледа чељад немо и поражено, и шути.

И на њезину душу је пао град живота, студенији од леда, убојитији од пушчаног зрна; пао је на срце, окружио га и још се није истопио. Срце се следило и скаменило, и њој се чинило да је тако боље, да је тако задовољнија, кад не може ништа да осети, кад не може ништа да је развесели, потресе ни гане.

Али дођу тренуци, кад нестане за часак оног леда, кад пође суза на око, а рука се меће на срце, у коме се савила љута, шарена гуја што завлачи своје оштре, отровне зубе у месо, лагано и дубоко.

А слутња се јављала, злокобна слутња, црни гавран с крештавим гласом. Мара шути у те дане и онда, кад јој највише дође да заплаче, она запева онако, као што се пева од свег срца; глас се ломи и чудновато одјекује, онај глас најлуђег весеља или најгуробније туге.

Она уздахну тешко и дубоко. Сан јој се разбио сасвим. Само у глави нешто шуми, а у мозгу тупо одјекује сваки ударац срца.

Она је тек сада почела да увиђа да се је већ одавно почело да проваљује бездно између њих; постајући све веће сваког дан и сваке ноћи, а да га она није ни примећивала; тек онда, кад више ништа није могло да га зајази, она га је опазила. И она се питала, да ли је она крива што ју Илија узео. Она му је рекла да јој ћаћа не да ништа, дакле да му неће ништа донети. Па зашто онда да буде сада овакав?

Рекла му је недавно једног јутра, кад се дигао бунован, неиспаван, подбуо испод очију и на нешто љут, — ваљда је био изгубио на картама:

— Дивани свет, да си увек код Груде. Жене ми се ругају. Не смем да одем на сајам. Ако си мислио тако, ниси ме морао нити узимати. Ја се зовем твоја жена, а и не знам да имам човека.

— Почађавила си ми некако, — рекао је он лењим, равнодушним, мамурним гласом, чекајући да му се припали сумпорача, а лула му висила низ леви крај уста. — Ђаво је зна', штогођ погледаш на Груде, лијепо је. И друкчије говори од нашијех жена, глас јој љепши, лијепо се смије, а умије да погледа. А ове наше жене поцрне, почађаве, ни сам не знаш када. Увече легнеш с њом: лијепа ти је и драга, а ујутру потамнила, па ти дошла мрска. Она наличи на госпоју.

И глас му дошао некако мекан и тужан, кад о њој говори; око му сија, запали се ватра у лицу, а око усана, обмотаних димом, јавља се нешто задовољно.

Она га је само гледала, не мењајући израза у лицу, тек што је мало пребледела и притисла руку уз бедро, а зуби се засекли једни у друге. Зашто да он њој тако говори, својој жени? питала се она. И њој би било милије да је он одлазио Груде, само да њој, својој жени, није ништа говорио о томе у очи; и то тако хладно, равнодушно, као да му она није ништа, као да му није жена.

Мара се је само тргла у томе часу. У устима чинило јој се да осећа горчину и жуч, а у грудима отров који гризе.

И њој би било драже да је Илија замахнуо руком на њу, да је ударио, тукао, газио: она би у боловима нашла задовољства, а у сузама утехе. Али он је седео мирно и одбијао димове.

Хтела је гада да му нешто каже, да га распаљи, разбесни, па макар је и убио; она не би бегжала, не би се бранила. Али језик као да јој је био прикован за непце, реч свезана, мисао спутана. Све се у њој здрвенило, следило, скаменило.

И она је родила женско дете. При порођају јој се нашла њезина тетка и чудила се што ју је нашла тако тужну и невеселу и саму, и одбијала је тугу на њезино стање. Мара се није пред њом тужила на Илију и кад јој је тетка споменула

што свет приповеда, она је љутито махнула главом и руком и рекла да свет лаже.

А Илија је дошао онда тек ујутру кући, љуљајући се и полупијан; истресао на сто ђемер пун круна и потекао да љуби жену и кћер, ударајући на вино и ракију и тепајући неразумљиве речи. Он јој се учини у том тренутку тако гадан, тако одвратан, да би га била — да је само имала снаге, — одгурнула далеко од себе и ударила нечим, штогод би јој дошло под руку. Шутила је и окренула главу зиду, да се бар заштити од његових пољубаца. И он је онда узео дете у руке, посрнуо и замало га није испустио на земљу, да не притрча њезина тетка. И он засу дете сребром, проклетим, туђим, на картама добивеним сребром.

А кад се испавео, он је брижно покупио новац, не сећајући се ничега; и отишао намрштено без речи и без збогом, да се не врати до другог јутра.

Тако се вукао њихов живот, пун мразева и магле и јесени.

II

У колевци се промешкољи дете и поче да кмечи, најпре лагано, па онда у сав глас. Детињи глас одјекиваше брекћући у празној кући и чујући се на далеко у студеној, мирној, јесенској ноћи. Њему се одазва лавез споља.

Она устаде и лаганим корацима, пазећи да не превали колевку, тапкаше по соби тражећи рукама лампицу. Кресну сумпорачом о зид и доскора чађаво крњаво стакло пропусти неку слабу светлост, која обасја предмете. С огњишта, пуног пепела, црнео се један сиров, нагорео пањ; мало даље нарамак грања и чађави котлић, бачен на страну; две крављаче и обрамице с водом; према прозору мали једноставно склепани сто, а на њему дрвена здела с остацима од вечере, а са жлицом од лима; поред тога овелики нож коричњак, необрисан; на полици неколико шарених тањира, здели-

ца, већих и мањих, и један медени млинац за каву. Крај огњишта прострта сламњача, прекривена платном и чупавим биљцем. Са зида помало спао креч и провиде се брвна; над главом се црне дрвене греде, пуне чађи. Врата, што су водила у другу одају, била су затворена.

Она је била омалешна жена, округластог, бледог и уморног лица; потсећала је на жустрину, ма да је имала кретње лење; с плавим очима и нешто мршава, са смеђом косом, расплетеном и расутом по плећима; са малим, од рада огрубљеним рукама, и у свему томе имала је на себи нешто, што није сељачко. Ократка, груба кошуља, нескопчана на прсима, открива мале, слабе дојке; изнад чарача, што су спале, црвене се листови ноге; с раскопчаних опанака вукли се кајиши по земљи. Морала је имати на себи лепоте, кад је била пунија, свежија, веселија; кад није било плаветнила испод очију, ни бора на челу, ни мисли непреспаваних ноћи.

Она узе цурицу, сву замотану у неку стару сукњу, да само вири мршава лице детиње, зацењено и искривљено од плача, који испуњава тишину нечим, што јечи и титра. Мара седе на сламњачу, прислони дете уза се, усекну га, и ослободивши му руке, метну му у уста сису. Дете поче одмах да жељно сиса; уста му пуцкала, а низ уснице се цедило млеко. А она се загледала кроз прозорче, ма да није могла ништа да види; као да ће опазити Илију где долази.

А кад се дете насити, она га уви опет, закопча кошуљу и поче да љуља ногом дрвену колевку. Лупкање колевке и дисање детета имало је у себи нешто успављиво.

Поноћ мора да је одавно прошла. Све је било тихо и мирно; дете је било заспало, а и пас пред кућом био се смирио. Она је престала да љуља; једну руку спустила је на колевку, а на другу се мало одбочила о сламњачу. Седи и буљи,

ни сама не зна куда. Мала лампица чкиљи и свему даје тмурнији и прљавији изглед.

Њој се учини да чује нечије кораке пред кућом. Она устаде, откључа врата, тешка и са чврстом бравом, и провири пред кућу. Студен је удари по лицу и по телу. Она наднесе руку над очи и напери уши, али не чу и не виде никога.

Врати се натраг. Учини јој се у кући нешто загушљиво и она повеза рубац, обуче се, загрну хаљину од црне вуне, уврну светлост у лампици, која се пушила и давала од себе несносни мирис петролеја. За собом затвори врата и седе на праг; метну лактове на колена и лице у руке, да су јој само очи биле слободне; скупљена у клупко, да јој буде топлије, загледа се у ноћ.

Погдегде избије по која звезда између хрпа тамних облака. Пред њом се спушта земљиште и таласа се; диже се мало брдашце, које јој заклања отворено поље; виде се изрезани врхови планина; у близини црне се крошње дрвећа и оголено грање; иза ње диже се планина. Недалеко од куће разабире се појата; чује се како се крава намешта и како се мешкоље овце. Мршав, велики, космат пас стао на ограду од наслаганог камења и наћулио уши.

Студен и тишина. Тек кадгод се отаре грана о грану и отме се сухи звук, кад удари по који млаз ветра. Мирише на снег. Кроз прозор пада преко дворишта пруга светла, у којој се виде локвице смрзнуте воде.

У ноћи је било нешто прозирно и бистро. Области се мирно и равнодушно ваљају, претапају звезде, стапају се и развијају се, откривајући комад звездовитог неба. Лагана магла падаше полако, пуна иња.

После неког времена чуше се из даљине људски гласови. Она је слушала пажљиво, не разабирући ништа. Гласови постајали бучнији и приближавали се.

Она помисли да Илија води још некога. Али ко би хтео у хладној ноћи да иде овако далеко? Неће то бити Илија, биће неко други. Али ко би то био?

И из долинице допираху испрекидане речи, по који узвик и одоздо се попе песма. Она ју је знала и понављала је нехотице у себи. Песма се клизала у студеној ноћи као по леду, одјекивала далеко као да је бескрајна, одбијала се од брдина и падала на њезино срце, пуна оштрог студеног иња.

Мушкарац певаше:

»Шлавонијо, земљо племенита,
У теби је црква каменита...«

Жена настављаше:

»У њој попо снашу исповједа,
Више штита нег за грјехе пита...«

Она јасно распознаде Илијин глас, лен, хрпав, пијан и дрхтав. Али с њим је и једна жена. Ко је то, кога он води кући, питала се она сва уздрхтала; да то није можда Груда с њим? И већ се разабиреху ступаји опанака о смрзнуту земљу, разговор и смех, и она само што се стресе неколико пута узастопце. Њу обли слутња бледилом. Из уста јој се оте хрпав полузвук. Суза јој пресошила, а уздах изневерио.

Она се трже, јурну у кућу, затвори за собом врата, брзо удухну лампу, збацивши са себе оно одеће и опанака и направи се да спава. Лежаше без осећаја, укочена и занемела.

Чу се како пас страховито залаја и јурну на некога, затим псовка и камен, који је на нешто бачен и болно скичање пса, који је утекао пред кућу и поновно лајао.

Кораци затабаше пред вратима. Илија Пилиповић затресе врата, ударајући у њих шаком и опанком. Жена, што је с њим била, лагано се смејала.

— Отварај! — викаше Илија, псујући све псовке, које су му на ум пале, — ја сам Илија Пилиповић, твој човјек, твој господар, Бог твој, — настављајући да је и даље обасипље псовкама.

Мара не знаде један тренутак шта да ради: да ли да отвори или да не отвори. У њој се ломило нешто.

Пред кућом рече она жена Илији: —

— Лијепо, не мореш у своју кућу; не да ти жена. Нијеси ме марио ни доводити! — и заједљиво се насмеја.

Илију Пилиповића обузе бес. Он лупаше и дрмаше вратима из све снаге, псовке угушивале псовке, испрекидане, говорене гласом пијаног, лудог, очајног беснила. И Мара се онда реши да се препусти судбини; видеће, шта ће бити. Није знала више ништа. Мисао је изневерила, а снага и воља малаксала. Њезин положај чинио јој се невероватан, као да није јава већ сан. Па присиљавајући се, да даде гласу бунован звук, као да се је тргла иза сна, она скочи и љутито викну:

— Сад ћу, чекај! — па запе о колевку и замало је не превали, пробуди и расплака дете и оде да откључа врата.

Пред вратима Илија, с накривљеном капом, пијан, пресавијен, ноге му мало утекле напред, наслања се на високу жену, која га подупире да не падне. У Мари се нешто преврну кад их спази и она се врати натраг, не хтејући палити лампе.

Илија посрну преко прага и пао би, да га она жена не придржа. Он викаше на жену, заповедајући јој да упали лампу. Дете се још више расплака. И Мара метну брзо на се сукњу, обу се и запали светиљку руком, која је дрхтала.

Добро је слутила. То је била Груда с Илијом. Она га је сигурно натерала да је доведе овамо, само да њу што више понизи и уједе за срце.

Висока, бела лица, које се зацрвенило од студени, она је била од оних сељачких лепота, пуна лица и тела, великих очију, дугих трепавица, које

су правиле сенку испод очију; повезана жутим свиленим рупцем, који је одмах скинула и показала косу, кестењасту и пуну у пунци, која је олабавила. На њој бејаше капут од црне чоје, с пуцима која су блистала; дућанска сукња и жути опанци. На руци је имала један дебео, незграпан златан прстен, с великим простим каменом.

Причало се о њој много. Одмах после њезине удаје, после неколико месеци, отишао јој муж у Америку, нашао рада, и тамо је већ две године. Остављена сама, млада, жељна човека, облетана од момака и људи, задиркивана у пољу, буњена и буњена ноћу куцањем на прозор, оговарана од свију, — она се збунила, смела, љутила, плакала. Писала је мужу: »Долази или ме зови к себи! Овако се не може више дурати!«

И у њој се јављала воља за животом; нешто се бурно дизало у њој и гонило је напред без циља; озловољена вечито, уплакана, љута, хтела је да раскрсти с тим, што мора увек да црвени, ма да није крива — што мора увек да обара очи, ма да не зна зашто; тада се јављао у њој понос, пркосни понос, жеља за животом, пуним смеха и уживања, само да престане ово стање у коме није могла, није хтела више да издржи.

Нешто пусто јављало се у њој; сви осећаји, угушивани толико времена, запалили се црвеним пламеном, забљештили очи савести и гурнули је у један живот, пун ватре и мрза; она заборављаше себе, не марећи ни за шта и не презајући ни од чега; без мишљења на оно што је било, ни на оно што ће бити; не тражећи да дозна докле ће ово трајати и како ће се ово свршити; испуњена једном једином жељом, да проживи своје. Око њезине куће били се и гушали момци и људи у годинама; сеоска господа односила одонуда раскројене капуте, плава леђа, и кврге на глави; она је за непуну два месеца упропастила једног трговчића, коме је била заврнула мозгом, да је затворио празну радњу и утекао бестрага, док она остајаше

вазда иста, весела и пуста, као да се је сваког дана рађао у њој нови живот са новом и незаситном страшћу, и из пјаних биртија орила се њезина песма и одзвањала у топлим ноћима.

И с поносним осмехом око уста, који господари кретњама што су биле немарне и не баш неспретне, она се брзо снашла у овој кући.

— Донеси кантриге за мене и за госпоју! — викну Илија жени, називајући Груду госпојом.

Она донесе столице из собе и забави се око детета, љуљајући колевку.

— Ложи ватру! — заповедаше Илија.

Мара се послушно саже, лемећи грање преко колена и припаљујући га, и оно стаде да пуцка и поче да се дими с малим пламеном.

Груда разгледаше кућу с осмехом, не знајући шта да говори, с пребаченом ногом преко ноге; једну руку спустила на сто, а другу на Илијино раме.

Илија седео као врећа, с опруженим ногама у разгаженим опанцима, с мало обореном главом, јер није могао да је држи усправљену, и испод очију гледао на Груду с пијаним, глупим и гадним осмехом. Једном је руком загрлио, а другу метнуо на њезино бедро. И онда је, присетивши се, извадио из дубоког и широког џепа својег хаљинца дволитру црног вина, зачепљену папиром за замотавање и треснуо њоме о сто.

А Мара им носила чаше, варила јаја, каву, с безизражајним, тупим, укоченим погледом, не осећајући живота у себи и неспособна да мисли; тек само што рука задршће, срце убрза ударање, а колена клецне; и у њој све малаксаваше и умираше неком страшном, непознатом смрћу, без крви, без болова, на једном горком пламену.

Она љуља несвесно колевку, ма да је дете већ одавно заспало и колевка лупкала тупо и једнолично о збијену земљу. Око јој упрто у чађаве греде, мисао утонула негде и изгубила се, и она, као из неке даљине, слуша разговор, а да не ра-

забире речи, већ само брујање гласова: груби и храпави глас Илијин, и ситни и пун смеха глас Грудин; а из мешавине њихових гласова избија звекетање и куцање чаша, гласно жвакање Илијино, кашаљ, почеци недовршених песама, по који обесни цик жене и груби пољубац.

Не водећи бригу о Мари као да је и нема, они су пили и јели, седећи близу прислоњени једно уз друго и загрљени. На огњишту горела ватра и пунила кућу димом, који је уједао за очи. Груда је приповедала нешто весело, сва зажарена и црвена у лицу, вртећи се сваки час на столици и мењајући начин седења; пребацивала ногу преко ноге, спуштала их, испружавала их, привлачила Илију к себи и гурајући га као од себе; коса јој се рашчупала и расула по лицу и по затиљку. Илија јој раскопчаваше кошуљу гризући њезине дојке, док она вришташе и цикаше, сва заваљена на столицу, хватајући га рукама за главу и гурајући га од себе. Илија на пола придигнут обавијаше је рукама, муцајући нешто. Обесни узвици отимања и слатке борбе избијаху од времена на вријеме из њезиних уста.

А кад се сrete њезин поглед, пун врелине, обести и страсти, са хладним и мирним погледом Мариним, Груду подиђе једно неугодно осећање; у Марину погледу није било ни мржње ни очајања, већ празнина, пуна зиме и мрака, нешто тврдо и каменито лежало је у њезиним зеницама; то је био поглед што расхлађује, што улева зиму и грозу у душу; поглед, пред којим се узмиче, који не зна ни за шта, оштар, слеп, страхан.

Груда се трже, напрежући се да одгурне Илију, који је био навалио на њу са свом бестидном и ћоравом страшћу пијана човека.

— Остави, пушти... гледа нас твоја жена!

Он само подиже главу, не пуштајући Груде, и викну на жену, терајући је напоље, гласом, од кога се потресосе и брвна и проломи на далеко мирна ноћ.

Мара се не мицаше, само што престаде да љуља колевку; гледајући, не појимајући, не верујући, не чујући.

Али кад се Илија диже, посрћући лагано, запенушан од псовања, са замахнутим шакама, пун лудила и беса, — она премда је знала, да би у овом тренутку била јача од њега, али осећајући по нагону премоћ човека — пође уморним корацима према вратима, где је он стиже, ударивши је обема рукама и ногом у леђа и гурнувши је свом снагом. Она паде пред кућу, ударивши челом о земљу, а он, пијан, стропшта се преко прага, раширивши ноге и руке, не могући уза све напоре да се дигне. Груда му поможе да стане на ноге, и врата се затворише пред Маром.

Она се диже лагано. С чела јој цурио танак млаз крви, али она не осећаше ни да јој крв тече, ни да се ударила. Она није могла да схвати што се догодило, са мислима, које су обесвеснуле.

Мара отвори врата од појате и уђе унутра. Овце се тргоше и ускомешаше у мраку. Осећао се топао мирис стаје, у којој су животиње. Она заграби сламе у мраку, простре је себи и леже на њу.

Чинило јој се да ће моћи заспати, тако је била уморна, малаксала и изломљена. Онда је поче лагано пећи рана и она је осети и напипа руком у коси слепљеној од крви, и отираше рукавом са лица усирену крв. И она поче да мисли шта се све догађало те вечери, почињући од онога часа кад је пала, па унапред све до својих снова.

Зажели у једном тренутку да јурне на цесту; да иде пустим друмом и да тражи ма кога, да врати Илији жао за срамоту, — последњег скитницу, »рајзендера« или кога од оних пијанаца, што брусе ножеве и поправљају кишобране, са справом натовареном на леђа, — ма кога. И онда се пробуди у њој оно осећање невоље и јада, удараца, псовки, самовања и гладовања; све оно, што је неправедно претрпела и сносила, шутећи, не тужећи се, не гунђајући, не окривљујући никога; сматра-

јући све то за нешто, што је морало да буде, — и то се све јављало у њој у црним, појачаним и горчијим сликама. И слатка мисао освете испуни јој душу; оне освете, што даје највеће уживање у човеку; освете, за коју се жртвује све, и свој живот и животи других; о чијим се последицама не размишља; која у једном тренутку захвати читаву душу; из почетка мала, пригушивана мисао, мали, плавкасти пламичак, који се шири, расте, осваја највеће просторе, који обузме све мисли, потресе све живце, испуни човека слашћу осећања крви и уништења, угушујући сваки осећај сажалења; која не зна ни за шта, луда, бесна, слепа освета, која помишљу омамљује човека, греје слатком топлином душу и тело; дивља ватра, на којој изгара све, што је племенито у човеку...

И она се препусти самој себи, не размишљајући што чини, не питајући се да ли добро или зло.

Диже се полако, опрезна као ласица, отвори врата од појате и на прстима дође пред кућу. Кроз прозор није ударала светлост; њих двоје били су већ легли; лежали су ваљда тамо, где је Мара мала пре спавала. Она прислони уво уз кључаницу; чуло се само тешко дисање; разговора није било. Спавали су пијаним сном.

Њој сину кроз главу мисао, да ли су закључали врата. Она покуша полако да их отвара; врата попустише и отшкринуше се. Она повуче руку и стаде лагано да вади кључ. Онда их затвори нечујно и закључа.

Крв јој бејаше ударила у главу, јер је била напрегла сву своју снагу, изломљену те ноћи. Она седе на праг од појате, играјући се са хладним, великим кључем у руци. Пас шепалући на једној нози, приђе јој и наслони главу на њезино колено и гледаше је. Она га удари кључем по глави; пас зацвили, болно заурлика и утече.

Њезине очи зауставише се на саденутом стогу сламе, који се црнио на десетак корака од куће.

Она му приђе и — готово несвесно, као гоњена нечим јачим од себе — завуче руку у топлу сламу, што јој је бола прсте, и извуче неколико шака. И онда смота и савеза сламу попреко. Држаше је неко време тако у руци, и као што ју је нешто гонило да узме сламе, тако јој нешто сада стезало и задржавало корак. Отпор је у њој полако сплашњавао. Она приђе несигурним корацима кући и застајкиваше поновно и гледаше, осећајући неодлучност у себи. И рука се дизаше лагано сама, прсти од ногу се исправише и она задену сламу под кров од куће, одупирући се једном руком о шљиву, чија јој смрзнута кора крвавила прсте. Она напипа у џепу сумпораче; палила их је и чекала да се разгоре, а оне се гасиле. Једва једанпут једна ухвати ватру. Она је гурну у сламу и седе опет на праг од појате и посматраше.

Мали, мекани дим. Па онда мали, плавичаст пламен, који постаде у средини жут, с плавим обрубом, ширећи се уздуж куће и помало пуцајући. И затим сину пламени, црвени језик и поче се пети уз кров. Дим се дизао, тамањ, густ. Јелова шимла почела се грејати, сушити, прштати. Пламен се ширио све више; обузимао све већи простор; нераван, валовит, бронзане боје, са стотином пламених језика. Угрејано грање оближњег воћа пиштало, пуно воде. Читав простор обасјао се црвеном светлошћу, која према даљини постајаше жућа, блеђа и сасвим ишчезаваше у мраку. Ватра се радознало и добродушно клизала по дрвеној кући од нове грађе и јасно обасјавала појату са неким старим вратима, на земљишту које се пењало више. Даље се жутела два-три стога сена, из којих избијаше рашљаста стожина. Горе се црнила шума, у којој се распознаваху дебла. Небо се засијало, а избледеле звезде. Наниже се распознаваху јаруге, брдељци, смрзнуте бразде, ограде од неједнаког камења, неравна, на коју су биле набацане гране сувог трња. Струга пред кућом била на пола отворена.

Из куће се зачу престрављен женски глас, који дозиваше брзо Илију, из почетка слабије, па јаче, док се не претвори у дивљи повик. И онда се неко залети према вратима, удари у њих свом снагом, покушавајући да их отвори. Врата не попуштаху.

Мара се лагано осмехну и не мицаше очи, упрте у ватру, која је обухватала читав кров наоколо и пењала се на више, облизујући врата пламеном.

И опет повици:

— Илија!... устани... изгорјесмо... ватра!... — пуни очајања, љутине, плача.

Чуло се како Илија гунђа, да га остави на миру. И онда, како скочи. Морао се у кући јако осећати дим. Дете је јако плакало. И Илија јурну према вратима. Врата беху чврста.

Страх га је растрезнио. Чуло се, како траже лампицу, како је превалише и разбише. Жена је гласно плакала упоредо с дететом, кривећи Илију, што ју је овамо довео, да овако погине.

Прозор се нагло отвори, помоли се Илијина глава, рашчупане косе, не марећи за искре, које су на њу падале, с искривљеним, страшним потезима лица, и викаше:

— Маро, помози, отвори... донеси сјекиру... изгорјесмо.

А она је седела непомично, гледала и ћутала.

Он онда осу псовке на њу. И затим је заклињаше, падаше у беснило и претње и преклињаше поново, да помогне. Он покуша да се провуче кроз прозор. Прозор је био премален.

И у кући настаде очајна свађа. Илија окривљаваше Груду, да је она крива за ово, јер га је терала да је води са собом. Груда опет бацаше кривицу на њега. И затим наста гужва, тучњава.

Илија дрмаше врата, пун беса. Жена плакаше, вришташе. И онда дрекну Илија иза гласа: »Ватра! ватра!« зовући у помоћ.

У близини није било никога. Пас страшно лајаше и завијаши, облећући око ватре.

Касније се помоли Илијина рука са револвером. Два метка испали онако, не би ли их ко чуо и притекао у помоћ. И онда му замрачи сумња лице. Он пуцаше на Мару. Она се не мицаше, гледајући задовољно ватру, која је давала сјај њезину оку.

И кроз ту сву буку и луду и очајну вику из куће, и кроз прасак, пуцкетање и сиктање ватре пишташе детињи глас као звонце. Мару тај глас прободу, потресе, пробуди, здера маглу с очију и показа јој овај приказ у својој страхоти.

— Дијете! моје дијете! — јекну она и бусаше се рукама у прса, и похита према кући. Она заборављаше у томе часу и мржњу и освету, и Груду и Илију; њој лебђаше пред очима само живот њезина детета.

У то се зачуше на вратима јаки ударци секире, који потресаху кућу, чинећи да пламен куљну још више у вис, сипајући кишу варница на све стране. Врата се дрмала, тресла, попуштала; ударци на њима не наличаху на ударце једног обичног човека, већ на нешто јаче, силније, натприродније. И кад се врата већ љуљаху да падну, она устукну, повуче се и сакри у мрак.

Врата падоше. Из куће излети Илија, гологлав, с дететом у наручју и секиром на руци. За њим Груда, сва уплакана.

Илија полети од куће према цести, не би ли нашао кога да му притекне у помоћ. Друм је био пуст. Он се врати и бесан удари у један мах Груду и поче да је бије без милости.

— Ти си крива мојој несрећи, ти си крива, — викаше он с пеном на устима и ударци падаху по оном лицу, које је он мало пре миловао и љубио; на оне дојке, које је он пре пола сата жељно гризао; он чупаше оне косе, које је мало пре пијано мрсио, опијао се њиховим мирисом као најјачим вином и покривао њима своје лице. Грудин јаук одјекиваше у ноћи. Она се једва истрже и утече му, сва изубијана.

Како се Мара наслађивала у томе тренутку, слушајући јаук и вриску жене, која јој је сатрла њезин живот, отела мужа и учинила да замало не упропасти живот свога јединог детета. У томе часу, кад Грудин лелек уститра ноћ, Мара заборављаше све своје јаде, страхоту и понижење ове ноћи; она се опијала слатким пијанством на Грудином вриску; она појачаваше у мислима ударце, који су падали на Груду; читава њезина крв узбунила се и ударила у образе, испуњавајући је једним чудноватим задовољством.

Па кад опази Илију, где са секиром у руци, бесан и запенушен, тражи њу, Мару, да и њој даде њезин део, она се полако изгуби у мраку и дохвати шуме. Она виде Илију где обилази наоколо, где сруши секиром онај крај куће према појати, да је спасе од ватре, и онда оде према селу, носећи дете.

Читава кућа у пламену. Тек негде, кад се повије пламен, помоли се један рог, прозор, врата. И са страшном праском, осувши хиљаду искара у околину, стропошта се кров. Дрвени зидови наставише да горе. Ветар дуваше мало с брда и тераше пламен од појате, носећи низбрдице искре, које падају и гасе се. Пламен се високо пењао, помаман, силан, несавладљив.

А у зору, кад се гариште, пуно црног пепела и жара што тиња, још пушило на све стране загушљивим димом, показа се буновно и сиво небо без сунца и пуно облака; по планинама се ваљали таласести облаци магле, која напола прекриваше даљину; тек стрше негде крошње дрвећа; види се сура земља избразданих ораница, брдељци без траве, по која смрзнута локва воде и камење и кроз раздерану маглу погдегде се назире планине.

Она је седела на једном хладном камену, с рукама на поплавелом лицу, тресући се сва од студиности и плача.

СЕНТИМЕНТАЛНЕ БЕЛЕШКЕ

С Е Н И

Био сам вас готово заборавио. Ишчезли сте испред мојих очију, као што ишчезава људска прилика у предвечерје раног и магловитог пролетњег дана. Скрила вас је плавичаста магла, и однела узбуркана гомила. Све што сте оставили у мојој души, био је један блед траг који су затрпале честе буре, и исплакале досадне кише мутних дана.

Не тражим да ми ико, па ни ви који нећете можда никада читати ове ретке — а ја ни сам не знам зашто их пишем, — не тражим, велим, да ми верујете да сам, од времена кад сам се последњи пут видео с вама, проживео један непрекидан низ страховито глупих дана, испуњених још глупљим катастрофама. Господе Боже, кад помислим колико се, за мене некад великих и светих, ствари сурвало, за вечна времена сурвало у онај бездан који зија пред сваким човеком, — у колико га он примећује — и то за тако кратко време. И ја сам преживљавао и преживљујем те моменте са циничким осмехом човека којег ништа не може да потресе, са немарним и блазираним гестом и са цигаретом у зубима.

Јесте, седео сам и седим на ломком обронку мога бездна, бацајући у њега, као онај који изгуби свест или сасвим полуди, све што имам. И нисам био сам; помагали су ми великодушно и други у том послу. Само, ако су они суновратили једну ствар, ја сам распикућски сурвавао десет, климатао немарно ногама, и смејао се свему суро-

вим, грубим, одвратним смехом. А под собом сам осећао нестални и склиски камен који се љуља, очекујући без страха, лудачки, кад ће да ме са собом понесе у понор који се црни.

Слушао сам хуку и ломљаву падова чији се је одјек јављао стотине пута у мојим ушима. И био сам оглухнуо од тог перфидног шума који опија и убија као алкохол. Моја душа постала је непријемчива, неприступачна, глуха за све. Само се на мом лицу каменио један презрив и ружан осмех. Једино још нисам сазнао, да ли тај презир и смех управљам самом себи или другима. Можда не грешим ако чиним обоје у исти мах.

Држим да ћете сада разумети зашто нисам мислио на вас. Уосталом, ја не знам ради чега треба или да вас се сећам или да вас заборавим. Ја нисам никада знао шта сте ви били за мене, ни шта сам ја био за вас. И можда то никада нећу знати. Преко мога неба била су прошла ваша два велика сјајна ока као два метеора, и утопила се за горама у тами.

То је било све, и зар није то тако мало а да бих требао да вас се сећам? Време се разлило између нас као једно непробродиво море. Буре су унаказиле моју душу, а бродоломи сатрли моју младост. И мени се чини да су ме таласи избацили на једну туђу и непријазну обалу као морнара без брода, којему је од свих навика остало само да пије, да се коцка и да псује, и да се сентиментално шета уз жало, гледајући у пучину.

Ништа више није бунило монотонију мога живота. Био сам угушио себе у себи; ни свој глас више нисам могао чути. Моје очи су гледале и нису виделе ништа, моје уши су слушале и нису чуле ништа.

И ви сте дошли да пореметите ту бурну тишину и ту нечујну грмљавину. Кроз мој сан прошла су поново ваша два велика сјајна ока као два

метеора, и запарала један огњен траг који облаци не могу да помраче, нити ветрови да угасе.

Којим тајним путем и на која скривита врата ви уђосте поново у моју душу? Зашто сте дошли да обасјате оштрим и белим светлом бесплодна поља са погаженом и саженом травом, и брда са изваљеним дрвећем? Зашто сте ми показали моју пустош страшнијом него што је? Којим правом?

Поново сте завитлали олуј у мојој души, и мене сече његов хладни и сухи хук који се бескрајно отеже и понавља. Ја не знам више куда да се склоним, да побегнем, да се сакријем. Мој немар и смех немоћан је да вас и даље лаже, јер сте све видели и све осетили. За вас више нема тајне. Мене свуда прогоне ваше велике сјајне очи, и мене боли, сажижје и постиђава њихов лепи и тужни сјај.

Париз, 1908.

ПРЕЛОМ

...Нисам је жалио. Жена која је отишла, била би ми равнодушна да је нисам мрзео што ми је дала и сувише доказа да није била жена коју сам волео у њој. Та друга није више постојала или, боље, није никад постојала. Али ја сам мрзео прву што ми је разорила илузију, мрзео је још више што је била карикатура моје илузије.

Растали смо се на станици с присиљеном љубазношћу и с лажним обећањима. Али речи су звониле као тантузи. Инстинктивно смо осећали да је све између нас свршено. И кад је воз звизнуо и кренуо се са ломљавином, иза њега, на последњем завијутку, остао је само један прљави облак дима који се полако разилазио у сумраку. Окренуо сам се и пошао у гомили путника према излазу.

Осећао сам се као човек којег су покрали и који нема више наде да покрадено поврати. Или

као човек који је бацио један предмет у море и зна да је овај за увек изгубљен, али ипак још гледа с извесном носталгијом на пучину.

...Код куће, празнина, пустош, тишина. Неред, извучене ладице, отворени ормани. На столу још неколико игала за косу, и расут пудер. Зашто све ствари толико потсећају на њу? Још се осећа парфем који је она волела.

...Имала је једно птичје срце као мноштво жена, мало, безначајно, примитивно срце. Њезина душа била је једна више или мање празна одаја или пуна излишних и смешних ситница.

Све жене у томе много налице једна на другу. Кад их волимо, ми у њихове душе усељавамо себе. Ми их видимо кроз наше снове који, као драперије на прозорима, стварају светлост која најбоље доликује нашем расположењу. Пуни поверења и лакомислености, ми у њих преносимо све своје, све што имамо, све што нам је најдраже и најдрагоценије.

Али време чини да драперије избледе. Дани их изгризу као мољци. У одаје већ продире једна туђа, непријазна и хладна светлост. Примећавамо напукнут строп, прашину по покућству и паучине по ћошкovicима. Почима да нас гуши устајао ваздух. Одлучујемо се да одемо, да бежимо, да се спасемо. Приближавамо се прозору, па опет, неодлучни, узмичемо натраг. Још не осећамо довољно храбрости. Хоћемо да истрошимо своје илузије до краја, и ако су оне готово престале да то буду, и ако оне више не производе на нас готово никакав ефекат. Налазимо се у положају пушача који до краја пуши своју лулу, и ако му никотин пече језик.

И кад дођемо до оног осећања кад би човек желео не само да сам побегне, већ да чак и из себе побегне — спонтано и инстинктивно рука удара по стаклима која прште на све стране; кад наглим покретом покушавамо да размакнемо драперије, оне нам, труле, остају у руци и њихова парчад па-

дају на нас и покрај нас, засипљући нам косу и плећа. Стресамо се нервозно и са отвореним устима удишемо свежи ваздух.

Коликогод нам је требало храбрости за ово дело, исто толико нам треба да се осврнемо на-траг. Треба нам толико енергије, као кад идемо у болницу да гледамо једну ружну операцију.

Натраг, иза нас, колико беде!

Дан и светлост упали су унутра са свирепошћу полицијског комесара. Ништа није остало сакривено њиховим проицавим и истраживалачким очима. Осећате да је неко невидљиво и злурадо радознано лице извршило најбрижљивију преметачину. Нечији незграпни прсти разбацали су најделикатније предмете по соби који леже по патосу као ствари без вредности. У нашој присутности, пред нашим очима, извршен је један лом. Све изгледа јадно, извештало, отрцано и поломљено. Чудимо се како све то раније нисмо видели. Не разумевамо како смо могли живети усред тога толико времена. И са резигнацијом узимамо у руке предмет по предмет, испитујући да ли вреди да га понесемо собом. Узалуд тражимо да понесемо нешто бар као успомену. Све је уништено и разорено. Дан и светлост шетају кроз одаје истину у једном ружном триумфу који нас понижава. Толико се хладимо пред свим што видимо да постаје мо моментано безосећајни. Тетурајући, упућујемо се према вратима, са осећањем играча који је прокоцкао свој иметак до последње паре. Као да смо слепи, пипајући, тражимо браву. Она попушта нашем притиску, док се ми трудимо да угушимо у себи сваки осећај жаљења или кајања. И са руком која дрхће, одајући колико је наша мирноћа лажна и привидна, затварамо врата за собом. Сунце нас угриза за очи; песак пршти под нашим стопама. По образу нам нешто мили. Суза...

Тулуза, 1909.

САДРЖАЈ

Напомена приређивача	5
Мртви живот	11
Беспуће	40
Бадње вече	109
Сентиментална авантура Андрије Тадића, професора математике	118
Обична прича	131
Анархиста	137
Мутна прича	156
Сентименталне белешке	182

Мв. Др.
48775